CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND 7e jaargang, 1988, nr. 2

UW SPECIAALZAAK VOOR:

- 16e tot 19e eeuwse landkaarten
- stads- en dorpsgezichten
- geïllustreerde boeken
- kook- en kinderboeken
- oude ansichtkaarten
- oude poppen

's ochtends en 's maandags gesloten.

Parade 17a
5911 CA Venlo
Tel. 077-19000

Antiquariaat
„Het Bisschopshof"

Oude Boeken, Prenten en Kaarten

J.W. Kervezee

postbus 747 - 3500 AS Utrecht

Nederlandse stads- en dorpsgezichten
Kaarten en plattegronden
Nederlandse plaatsbeschrijvingen
Oude en zeldzame geïllustreerde boeken
In- en verkoop

CAERT-THRESOOR

Inhoud

7e jaargang, 1988, nr. 2

Nieuws over de Ebstorfer Wereldkaart: Datering - Herkomst - Auteur
A. Wolf **21**

De Covens & Mortier-uitgave van Allards Atlas Minor
P.H. Meurer **31**

Varia Cartographica **35**

Besprekingen **39**

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven **40**

Redactie
Dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij, drs. E. Fleurbaay, drs. M.M.Th.L. Hameleers, drs. P.C.J. van der Krogt, drs. F.W.J. Scholten en drs. J.W.H. Werner.

Redactiesecretariaat
Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Drs. M.M.Th.L. Hameleers, Geografisch Instituut, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Aanwijzingen voor auteurs
Zie 5e jaargang (1986), nr. 3, blz. 64. Eveneens verkrijgbaar op aanvraag bij het redactiesecretariaat.

Correspondenten
P. Burggraaff, Bonn; mw. L. Danckaert, Brussel; R.W. Karrow, Jr., Chicago, Ill., P.H. Meurer, Heinsberg (BRD); mw. dr. M.. Pastoureau, Parijs; mw. S. Tyacke, Londen; drs. C.J. Zandvliet, 's-Gravenhage.

Abonnementen en administratie
Abonnementen (alleen per hele jaargang) *f* 22,50 per jaar (vier nummers), buitenland *f* 30,—. Losse nummers *f* 7,50. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: *Caert-Thresoor*, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-72458, Postgironummer 5253901.

Copyright
Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr.	*f* 100,—
halve pagina per nr.	*f* 70,—
1/4 pagina per nr.	*f* 50,—

Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst 10% korting; zelfde tekst 15% korting.

Vraag en aanbod
Kleine advertenties van abonnees kunnen worden opgenomen à *f* 5,— per 12 woorden. opgave aan de administratie.

ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag:
Detail van een manuscriptkaart van Christiaan 's Grooten van Groningen en Drente uit de Brusselse atlas, ca. 1575 (Koninklijke Bibliotheek, Brussel, MS 21596, f. 50r).

Armin Wolf

Nieuws over de Ebstorfer Wereldkaart
Datering - Herkomst - Auteur

In 1830 ontdekte men in het klooster Ebstorf (ca. 30 km ten zuiden van Lüneburg) een opgerolde wereldkaart, samengesteld uit 30 perkamenten bladen. De kaart toont de wereld in een cirkelvorm met het Paradijs in het oosten (boven), de Zuilen van Hercules in het westen (onder) en Jeruzalem in het centrum. Met een diameter van ca. 3,57 m en 1224 opschriften is deze Ebstorfer Wereldkaart de grootste en meest gedetailleerde wereldkaart, die uit de middeleeuwen bekend is. De kaart is ongedateerd en ongesigneerd. De mogelijkheid bestaat dat er een aanwijzing naar de auteur gestaan heeft in het beschadigde deel van de kaart. De originele kaart is helaas bij het bombardement op Hannover in de nacht van 8 op 9 oktober 1943 verbrand, daarom kunnen alleen kopieën bestudeerd worden[1].

Datering

Er zijn reeds verschillende pogingen gedaan om de Ebstorfer Wereldkaart te dateren. De meest extreme dateringen liggen 150 jaar uiteen: van 1213[2] tot 1371/73[3]. De meeste onderzoekers houden het echter op de periode tussen 1230 en 1250. Tot op heden heeft Drögereit de meest nauwkeurige datering verricht, hij beargumenteert dat de kaart duidelijk de belening van het hertogdom Brunswijk aan Otto van Lüneburg op 21 augustus 1235 weerspiegelt en anderzijds gemaakt moet zijn vóór 1247, omdat de bezitters van de kastelen Starhemberg en Plassenburg, die op de kaart getekend staan, in 1246 en 1248 uitstierven. Daarom was het intekenen van deze kastelen na 1247 nauwelijks nog zinvol[4].

In dit artikel wil ik een nieuwe nauwkeurige datering doen, gebaseerd op informatie betreffende het Heilige Roomse Rijk op de kaart zelf. De kaart geeft in dit gebied 76 namen van steden, kastelen en kloosters. Mogelijk waren het er oorspronkelijk wat meer omdat het gebied ten noordoosten van de Elbe op de kaart vernield was. Deze 76 plaatsen heb ik op een moderne kaart overgebracht. Hierdoor kan de aan het moderne kaartbeeld gewende onderzoeker in één oogopslag zien welke plaatsen, rivieren e.d. aan de auteur bekend waren. Op deze manier kunnen we het geografische bewustzijn naar inhoud en naar omvang reconstrueren. Alleen de 'foute' ruimtelijke spreiding moet nog op de oorspronkelijke kaart afgelezen worden. Dit is hier echter niet aan de orde. We willen immers nagaan wat er aan de maker bekend was en wat hij van waarde achtte om op zijn kaart te vermelden.

Onder de 76 vermelde plaatsen in het Heilige Roomse Rijk bevinden 53 plaatsen in het bezit van de geestelijkheid. Namelijk 33 bisschopszetels, wat betekent dat vrijwel alle bisschopszetels ingetekend zijn, en daarbij zes steden in bisschoppelijk bezit. Vervolgens zijn veertien kloosters ingetekend: elf mannenkloosters en drie vrouwenkloosters, waaronder vanzelfsprekend Ebstorf.

De resterende 23 plaatsen behoren aan wereldlijke heren. De grootste groep daaronder wordt gevormd door zes koninklijke steden, nl. Aken, Neurenberg, Ulm, Zürich, Dortmund en Goslar. De op een na grootste groep bestaat uit de vijf steden in bezit van de Welfen, nl. Brunswijk, Lüneburg, Hannover, Haldensleben en (in een jonger handschrift) Helmstedt. Met de naam Welfen wordt het Duitse vorstengeslacht aangeduid, dat in de elfde en twaalfde eeuw tijdelijk twee hertogdommen (Beieren en Saksen) bezat, maar in hun strijd met de Staufen driemaal (1138, 1180 en 1214) ten val gebracht. Naast het Welfische bezit vinden we op de kaart vier steden in Oostenrijk (Wenen, Starhemberg, Krems en Carnuntum), drie steden in Brabant (Leuven, Antwerpen en 'brurra oppidum', waarmee Brussel bedoeld zal zijn) en drie steden in Thüringen ('Hermennesborch' = Wartburg[5], Kassel en wellicht Eisenach[6]). Tenslotte vinden we nog de Plassenburg bij Kulmbach en Orlamünde in Thüringen.

Deze groep wereldlijke plaatsen heeft een merkwaardige samenstelling. De zes rijkssteden en de vijf steden van de Welfen - tot hun gebied behoorde ook Ebstorf - zijn niet erg verrassend. Maar wat wordt er bedoeld met de combinatie Oostenrijk, Brabant, Thüringen, Orlamünde en Plassenburg?

Om deze vraag te beantwoorden ben ik er vanuit gegaan dat de kaart tussen 1230 en 1250 gemaakt is, zoals de meeste onderzoekers aannemen. In deze periode was het Otto het Kind (1204-1252)[7] uit het geslacht van de Welfen hertog van Brunswijk (sedert 1235). Het viel mij daarbij op dat na 1227 Otto's meest directe mannelijke verwanten in Duitsland de graven van Orlamünde waren, nl. Albrecht (+ 1245) en Herman (+ 1247) (zie genealogische tabel). Zij waren gehuwd met respectievelijk Hedwig van Thüringen (+ 1247) en met Beatrix van Andechs-Merania (+ 1270). De op de Ebstorfer kaart getekende plaatsen Orlamünde, Wartburg (Thüringen) en Plassenburg (behorend tot het huis van Andechs) zijn dus precies die plaatsen waar de naaste verwanten van hertog Otto het Kind resideerden! De verwantschap tussen de Welfen en Thüringen werd nog nauwer toen He-

Ingekorte en vertaalde versie van 'Neues über die Ebstorfer Karte: Entstehungszeit - Ursprungsort - Autorschaft', lezing gepresenteerd op het 13de Internationale Congres voor de Geschiedenis van de Kartografie, Parijs, 1987. Een uitgebreidere versie zal gepubliceerd worden in 1988 in een verzamelwerk 'Kultur des Klosters Ebstorf im Mittelalter', uitgegeven door K. Jaitner.

lena, de oudste dochter van Otto, in oktober 1239 in het huwelijk trad met Herman II, landgraaf van Thüringen. Ook met Brabant, dat met twee of drie plaatsen op de Ebstorfer kaart vertegenwoordigd is, bestonden nauwe familierelaties. Maria van Brabant, weduwe van Otto's oom keizer Otto IV, woonde in 1240 te Leuven en is daar rond 1260 begraven.

Opvallend is echter dat er geen plaatsen zijn ingetekend, die behoorden aan markgraaf Herman van Baden en hertog Otto van Beieren, die toch gehuwd waren met Otto's beide nichten Irmgard en Agnes, dochters van paltsgraaf Hendrik. Deze omissie laat zich verklaren door het feit dat de familiebetrekkingen niet zo goed waren. Otto het Kind was tot erfgenaam benoemd door zijn oom paltsgraaf Hendrik, die alleen dochters had. Na Hendriks dood in 1227 maakten zijn beide schoonzoons aanspraken op de erfenis, waarbij ze zelfs met hulp van koning Hendrik VII getracht hadden Brunswijk te veroveren. De medewerking van deze koning was niet zo merkwaardig, hij behoorde tot het geslacht van de Staufen, de erfvijanden van de Welfen. Na de onderwerping van Hendrik VII sloot zijn vader keizer Frederik II vrede met de Welfen. De keizer kocht de aanspraken van Herman van Baden en Otto van Beieren af en beleende in augustus 1235 het nieuw gevormde hertogdom Brunswijk aan Otto van Lüneburg. Een maand eerder was de keizer al gehuwd met Otto's tante, Elisabeth van Engeland.

Keizer Frederik II en Otto het Kind hadden behalve door dit huwelijk nog een familierelatie, beiden stamden nl. af van Hendrik de Zwarte en Wulfhildis van Saksen. Hoewel er tussen dit echtpaar en Otto al vier generaties wa-

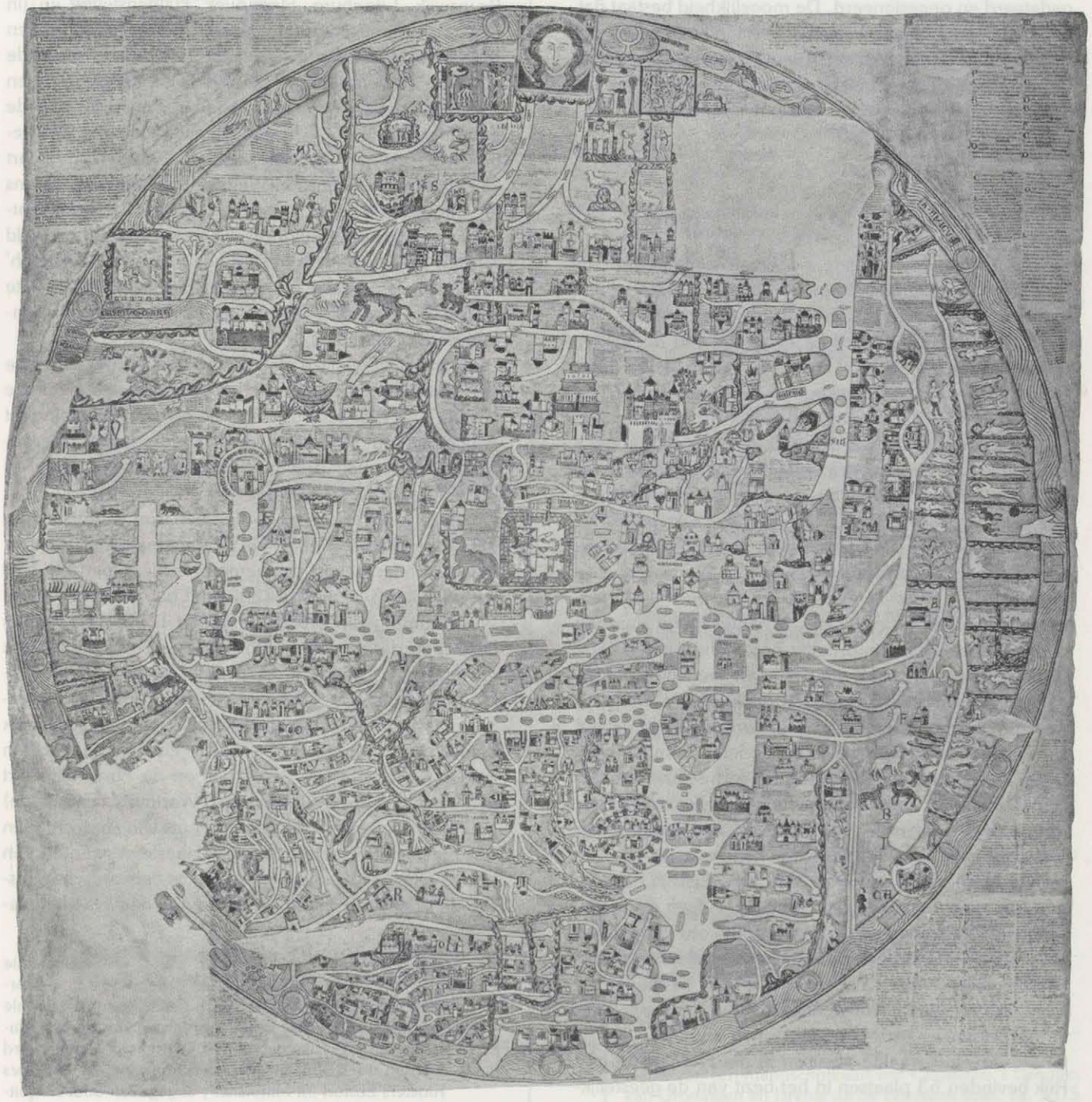

De Ebstorfer wereldkaart, overzicht (naar Sommerbrodt, 1891).

ren, werd deze door de Welfen nog als zeer belangrijk ervaren. Wanneer we op de Ebstorfer kaart dan ook een serie rijkssteden zien, dan waren dit steden onder heerschappij van de keizerlijke neef van Otto het Kind. Hiermee hebben we tevens een verklaring voor de vermelding van vier Oostenrijkse plaatsen. Keizer Frederik II had hertog Frederik de Strijdbare van Oostenrijk in juni 1236 in de ban gedaan[8]. In juni 1237 trok de keizer Wenen binnen. De stad en het land werden in april van dat jaar direct onder gezag van de keizer gesteld.
De bijzondere keuze van de wereldlijke plaatsen in het Heilig Roomse Rijk op de Ebstorfer Wereldkaart komt opvallend overeen met de gebieden waarin de naaste verwanten van hertog Otto het Kind van Brunswijk regeerden. Deze overeenkomst geldt echter niet voor de gehele levensduur van hertog Otto, zelfs niet eens voor zijn regeringsperiode, maar slechts voor enkele jaren. Het huwelijk van Elisabeth van Engeland met keizer Frederik II duurde slechts zes jaar, namelijk van 1235 tot 1241. Het gezag van de keizer in Oostenrijk eindigde na twee jaar met de terugkeer van de Babenbergers in Wenen, eind december 1239[9]. In oktober van dat jaar werd het huwelijk van de dochter van Otto het Kind met landgraaf Herman van Thüringen gesloten; dit huwelijk duurde slechts twee jaar, de landgraaf overleed in 1241. Het tijdstip waarop de keuze van de wereldlijke plaatsen in Duitsland op de Ebstorfer kaart precies overeenkomt met de familiebetrekkingen van hertog Otto het Kind ligt dus in het jaar 1239. In de genealogische tabel zijn alle in 1239 levende verwanten van Otto van Brunswijk door een kader omgeven. Onder de tabel staan alle plaatsen van wereldlijke heren, die op de Ebstorfer kaart uit het Duitse deel van het Heilige Roomse Rijk zijn ingetekend. De overeenkomst is frappant. Dit leidt m.i. tot de conclusie dat de kaart in het jaar 1239 is gemaakt.
Men kan hier tegenin brengen dat alle vorsten in de middeleeuwen wel met elkaar verwant waren en dat men uit deze min of meer toevallige verwantschappen een dergelijke conclusie niet af mag leiden. Daarom heb ik de proef op de som genomen en heb op dezelfde manier ook voor de generaties na Otto het Kind de familierelaties van de hertogen van Brunswijk gereconstrueerd en nagegaan of er ook voor andere tijdstippen dezelfde territoriale betrekkingen tussen de plaatsen op de Ebstorfer kaart hebben bestaan. Uit dit onderzoek blijkt duidelijk dat er in de honderd jaar na de dood van Otto het Kind geen enkele maal een dergelijke relatie bestaan heeft.
De nauwe betrekkingen tussen de Ebstorfer kaart en Otto het Kind worden nog bevestigd door een verdere bevinding. Niet alleen de bezittingen van Otto's naaste levende verwanten zijn op de kaart ingetekend, maar ook die van zijn groot- en overgrootouders. In het kader van dit artikel voert het te ver om hier diep op in te gaan. Slechts één feit kan hier genoemd worden. Het is zonder deze kennis namelijk verbluffend dat onder de vier Russische steden op de kaart zich naast de grote plaatsen Kiev, Novgorod en Smolensk het onbelangrijke Polozk bevindt. Wanneer we echter weten dat Otto's grootmoeder van moederszijde een dochter was van de vorst van Polozk is de weergave van deze plaats niet zo vreemd meer!
De Ebstorfer Wereldkaart blijkt hierdoor speciaal de familiebetrekkingen van hertog Otto het Kind van Brunswijk weer te geven. De voltooiing van de kaart kan op

Nedersaksen op de Ebstorfer wereldkaart. In het midden Brunswijk (leeuw), linksonder met kruis en vlag Lüneburg, rechtsonder met drie torens Verden, en tussen Verden en Lüneburg Ebstorf (naar Rosien, 1952).

1239 gesteld worden. Omdat het tekenen enkele jaren in beslag genomen moet hebben is het zeer wel mogelijk dat de belening van het hertogdom Brunswijk aan Otto het Kind in augustus 1235 de directe aanleiding tot de vervaardiging van de kaart was. De tijd van vier jaar was zeker wel nodig, vooral wanneer we in aanmerking nemen dat de kunstenaar die onder geheel andere omstandigheden in 1950 startte met de vervaardiging van een kopie van de kaart, deze pas na drie jaar voltooide.

De datering aan de hand van de keuze van de plaatsen en de familiebetrekkingen (opdracht 1235, voltooiing 1239) wordt bevestigd door de voorstelling van exotische dieren. We kunnen hierin een afbeelding zien van de stoet met ondermeer kamelen, muildieren, dromedarissen, apen en luipaarden die Frederik II uit Sicilië volgde bij zijn aankomst in Worms in 1235 om daar met Otto's tante te huwen[10]. Tenslotte past de voltooiing van de kaart in het jaar 1239 goed in de levensloop van hertog Otto. Hij vertrok namelijk in 1239/40 op een kruistocht naar Pruissen en was daarom toen zeer geïnteresseerd in de geografie, ook al was de reusachtige en onhandelbare kaart zeker niet bedoeld om op reis mee te nemen. Een mogelijke politieke bedoeling van de kaart zal ik op een later tijdstip onderzoeken.

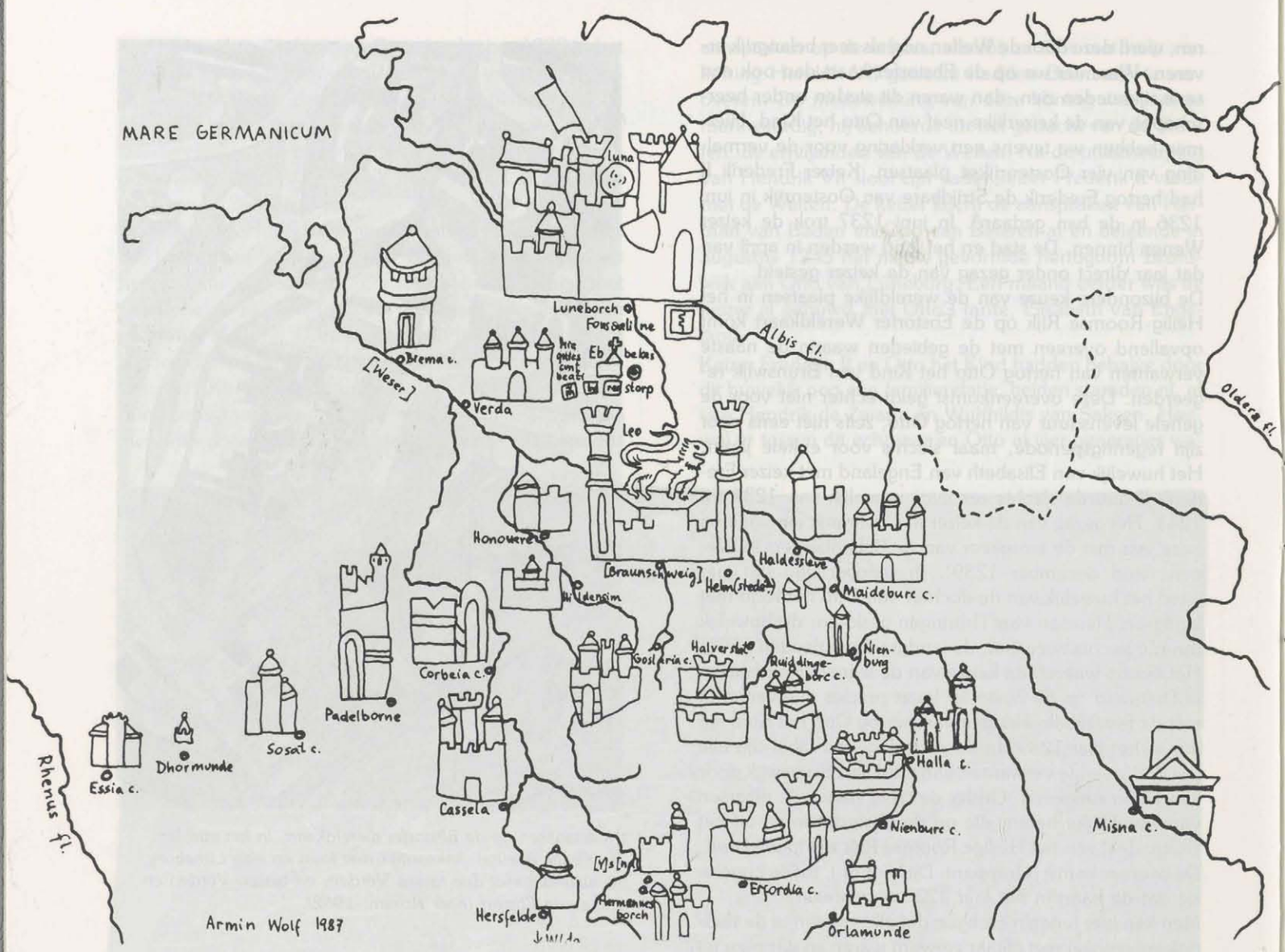

Reconstructiekaart van het Noordduitse gebied. De symbolen van de Ebstorferkaart zijn op deze kaart getekend in de juiste topografie.

Herkomst

De kaart is speciaal gemaakt voor het klooster Ebstorf. Hierop duidt vooral dat dit kleine klooster als enige naast de twee belangrijkste vrouwenkloosters in het Duitse Rijk (Quedlinburg en Essen) op de kaart vermeld is. Het wordt beschut door de plaatsen van Brunswijk, Lünenburg en Verden, dus door de residenties van zijn wereldlijke en geestelijke heren. Ebstorf is precies het centrum van deze groep plaatsen, die een pool van de kaart voorstellen. Deze groep van vier plaatsen - Brunswijk, Lüneburg, Verden en in het midden Ebstorf - kunnen het qua grootte goed opnemen tegen Rome, Jeruzalem en het Paradijs.

De vraag is echter nog, waar de kaart gemaakt is? Voor een herkomst uit Noord-Duitsland getuigen op de eerste plaats de op 'ch' eindigende toponiemen: 'Luneborch', 'Strazburch', 'Pavenborch' (Bamberg), 'Nurenberch' e.a.[11]. Het herkomstgebied is nog nader aan te geven met het gebied tussen Weser en Elbe. Zoals op de gereconstrueerde kaart van de Noordduitse rivieren op de Ebstorfer kaart te zien is, zijn in dit gebied zelfs zeer kleine riviertjes (zoals Oker en Gose) weergegeven, terwijl daarbuiten grotere rivieren (o.a. de Eems en alle andere rivieren tussen de Weser en de Rijn) ontbreken. In dit gebied zijn slechts vijf plaatsen ingetekend, die zoals de reconstructiekaart toont alle op één lijn liggen. Vermoed kan worden dat de auteur van de kaart de weg van de Rijn naar Nedersaksen uit eigen ervaring kende. Op deze kaart zien we een opeenhoping van plaatsen tussen Weser en Elbe.

Als plaatsen in dit gebied waar de kaart vervaardigd zou kunnen zijn, worden genoemd Ebstorf[12], Lüneburg[13], Brunswijk[14] en Hildesheim[15]. Brunswijk en Lüneburg zijn weergegeven met zeer grote symbolen. De meeste onderzoekers hebben daarom terecht aangenomen dat de kaart in het gebied van Brunswijk en Lüneburg - het Welfische gebied - gemaakt moet zijn. Vervaardiging in Hildesheim is niet erg waarschijnlijk, het bisdom Hildesheim was ook geen Welfisch gebied. Het symbool voor Hildesheim is zeer bescheiden en niet groter dan andere steden. Lüneburg is het grootst weergegeven, het symbool is anderhalf maal zo groot als dat van Brunswijk. Het vaderlijk erfgoed van hertog Otto is dus aanmerkelijk groter voorgesteld dan het opnieuw verkregen Brunswijk. De beide steden liggen op de diagonaal van de wereldkaart van rechtsboven naar linksonder. Deze diagonaal gaat ongeveer door de vlag van Lüneburg, terwijl die Brunswijk slechts aan een toren snijdt. Ook dit toont de bevoordeling van Lüneburg. De hypothese dat de kaart in Lüneburg gemaakt is in mijns inziens dan ook het overwegen waard.

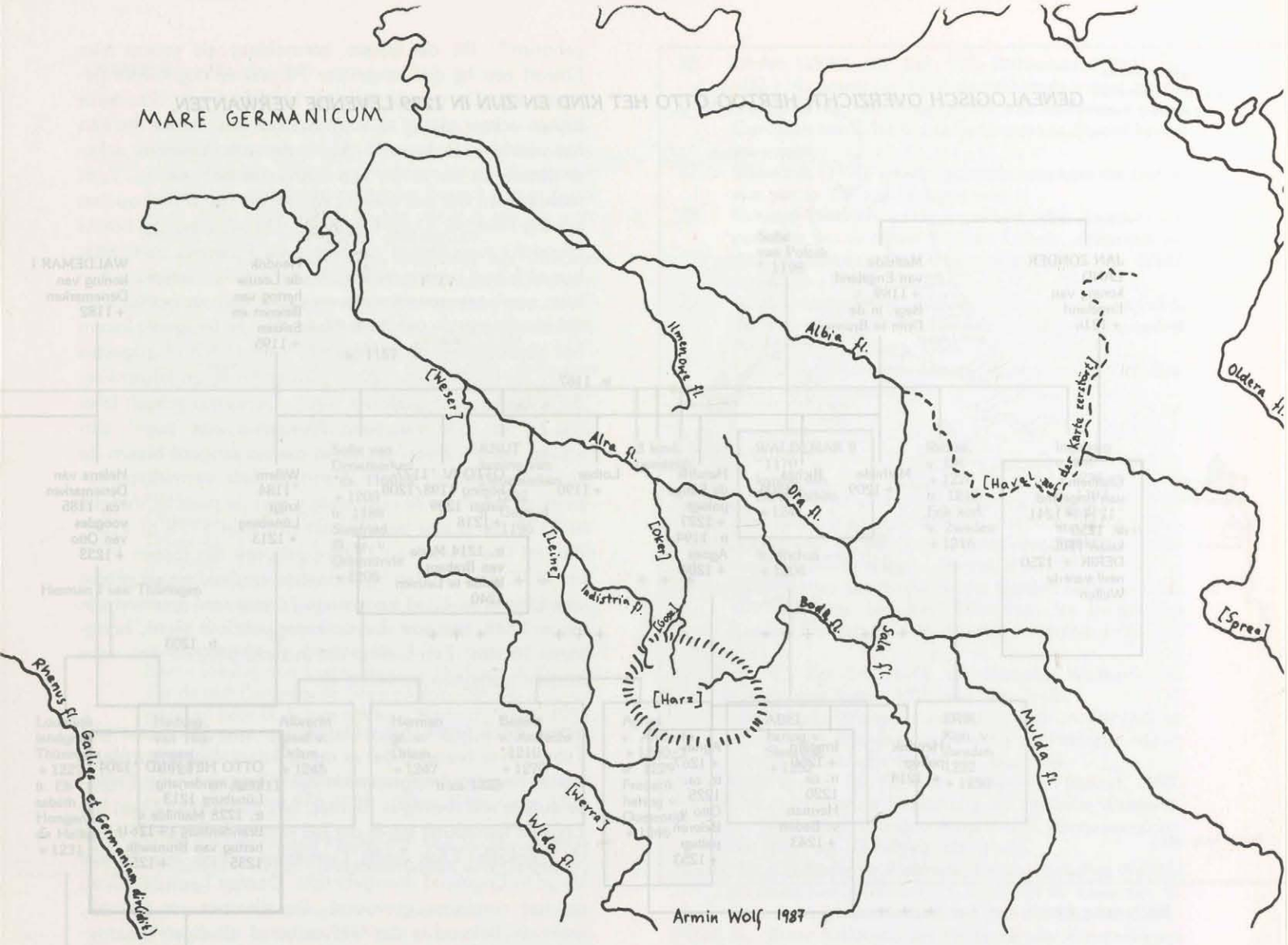

Overzicht van de op de Ebstorfer wereldkaart ingetekende rivieren in het Noordduitse gebied.

Echter, de kaart is in Ebstorf gevonden in een kamer met niet meer gebruikte requisieten uit de Katholieke periode. Over de vondst van de kaart omstreeks 1830 berichtte de Amtman van Ebstorf 'Es ist in einem Gemache des hiesigen Klosters gefunden, wo früher *vasa sacra*, Stangen, welche vielleicht bei Umzügen gebraucht, Muttermarienbilder, Altardecken u. dergl. aufbewahrt worden, namentlich auf einem Börte, wo es, nach wahrscheinlich, sehr langem Liegen völlig mit Staub bedeckt gewesen.'[17]. Mijns inziens moeten we er van uit gaan dat de kaart zich sedert de middeleeuwen in Ebstorf bevonden heeft. Juridisch gesproken betekent dit, dat de bewijslast ligt bij diegenen, die beweren dat *ze niet* in Ebstorf gemaakt is, maar er naderhand naar toe gebracht is. Dwingende redenen dat de kaart buiten Ebstorf gemaakt is en er later naartoe gebracht is, zijn tot op heden niet bekend. Totdat een bewijs van het tegendeel bekend wordt, moeten we er vanuit gaan dat de kaart niet alleen ten behoeve van het klooster Ebstorf, maar ook *in* Ebstorf gemaakt is.

Auteur

In de eerste helft van de dertiende eeuw was er een zekere Gervasius proost van Ebstorf. Uhden schreef in 1930 dat deze proost Gervasius identiek was aan Gervasius van Tilbury, de auteur van het *Liber de mirabilis mundi, qui alias solacium imperatoris nominatur* (1214/15, later *Otia imperialia* genoemd)[18]. Voor deze identiteit zijn verschillende argumenten te noemen, waarvan ik de belangrijkste hier kort samenvat. Gervasius van Tilbury droeg zijn *Otia imperialia* op aan de Welfische keizer Otto IV van Brunswijk. Gervasius van Tilbury dankte zijn titel van keizerlijke maarschalk van Arles aan dezelfde keizer. Duidelijk is hierdoor dat Gervasius van Tilbury een relatie met het Welfische hof had. Zijn *Otia imperialia* is het meest recente werk dat voor de teksten op de Ebstorfer Wereldkaart gebruikt is[19]. In dit werk wordt ook een bijbehorende kaart genoemd. Geen van de bekende handschriften ervan bevat echter een kaart[20]. Het zal Gervasius gegaan zijn zoals zo vele auteurs, die in hun werk al naar een bijlage verwijzen, die om wat voor reden dan ook niet tegelijkertijd voltooid kon worden. Gervasius moet het plan om een kaart te maken steeds zijn blijven behouden. Uhden en velen na hem, waaronder ikzelf, zien Gervasius van Tilbury als de 'Urheber der Karte'.

Tegen deze hypothese zijn verschillende argumenten naar voren gebracht. Schulze stelde dat Gervasius van Tilbury en proost Gervasius niet dezelfde persoon geweest kunnen zijn omdat ze tegelijkertijd in verschillende

GENEALOGISCH OVERZICHT: HERTOG OTTO HET KIND EN ZIJN IN 1239 LEVENDE VERWANTEN.

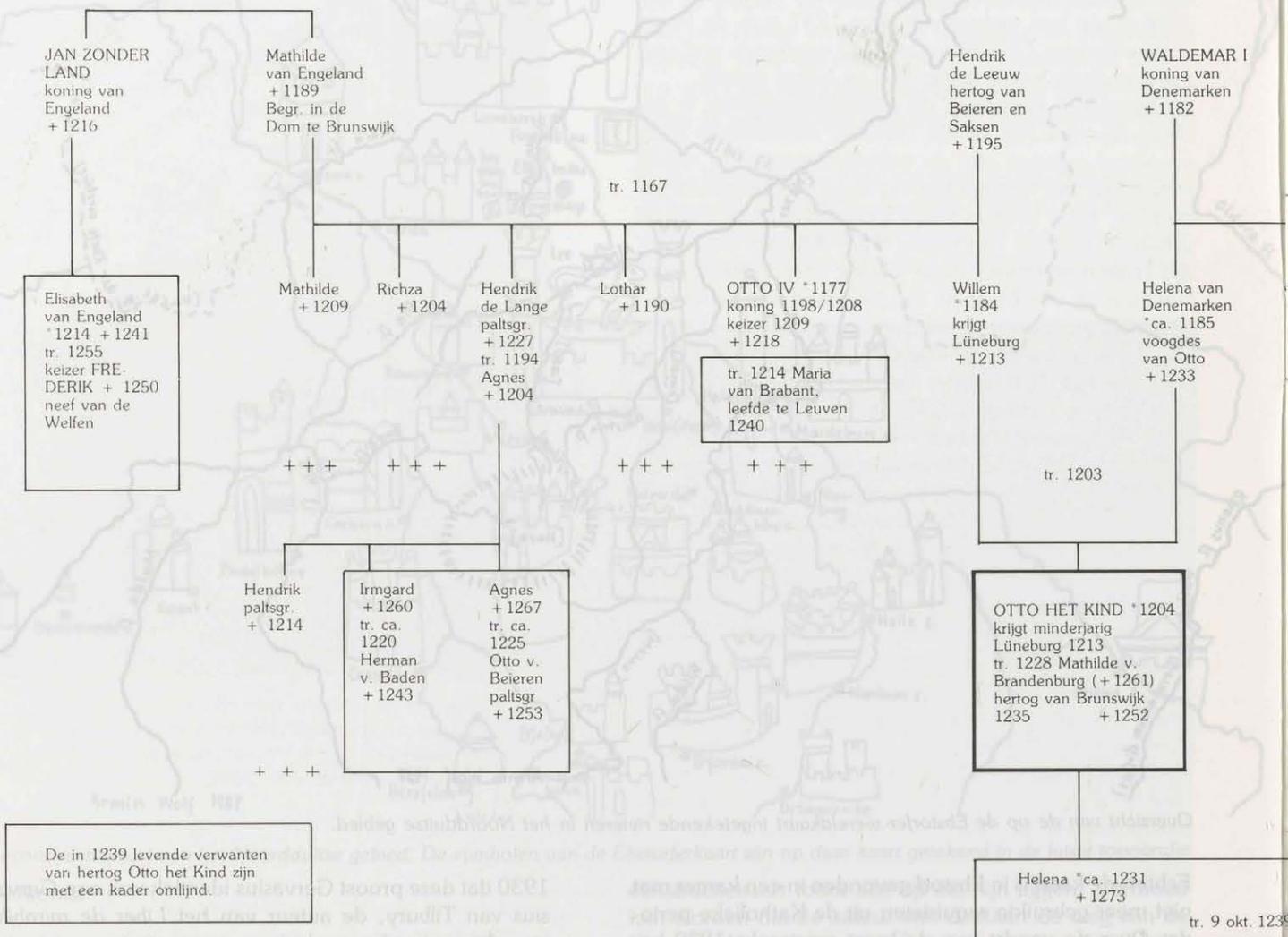

Rijk:	Baden:	Beieren, Palts	Brabant:	Brunswijk:
Fontes Calidi (Aken)	— —	— —	Auctuerpia opp. (Antwerpen)	Leo (Brunswijk)
Dhormunde			Brurra opp. (Brussel?)	Luneborch
Goslaria c.			Lovania opp. (Leuven)	Haldessleve
Nurenberch c.				Honovere
Olma villa				Helm(stede?)
Turinicum opp. (Zürich)				
Wena (Wenen)				

Plaatsen in wereldlijk bezit, die op de Ebstorfer Wereldkaart zijn ingetekend.

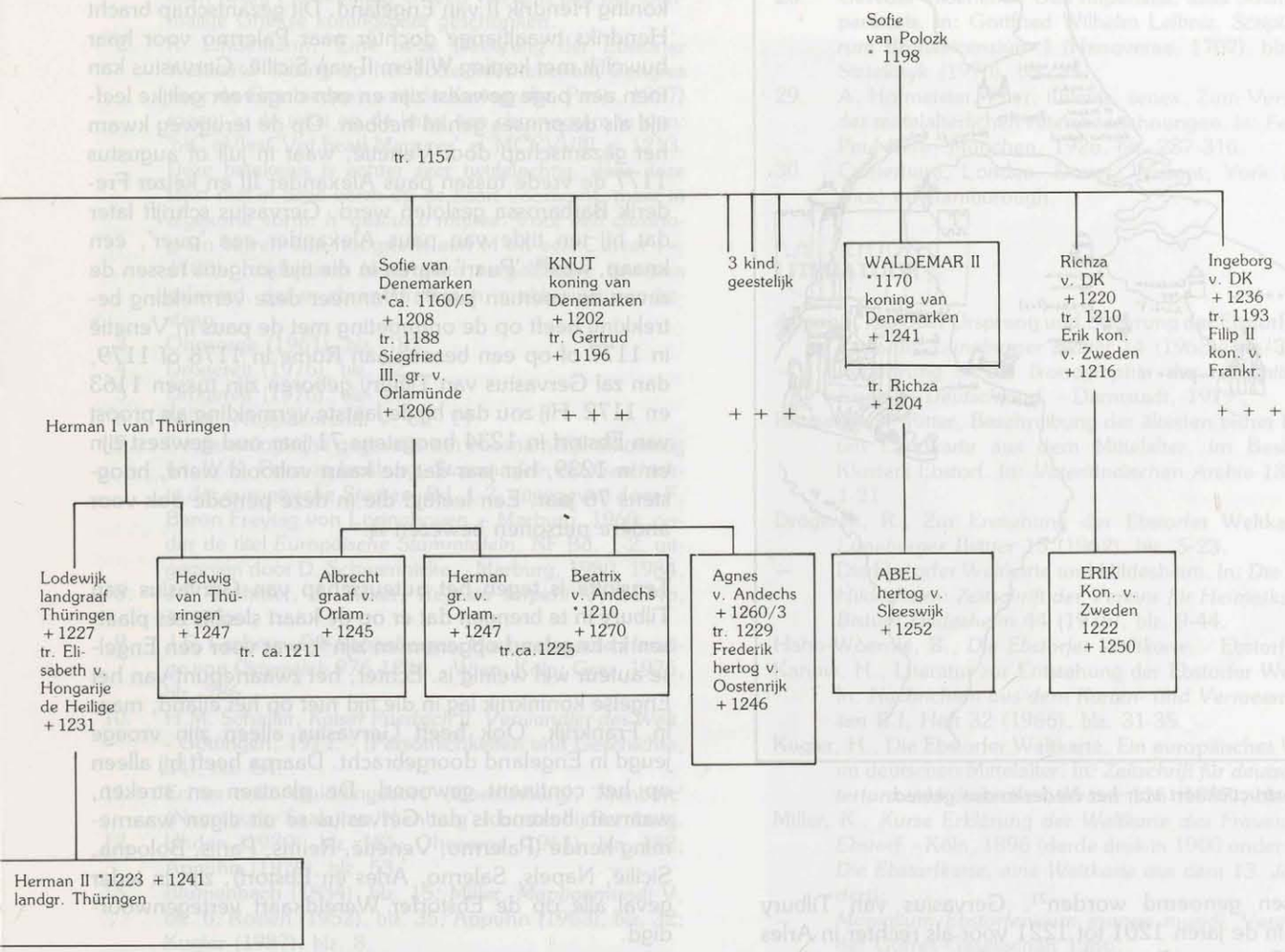

Thüringen:

Hermennesborch (Wartburg)
(Ei)s(enach?)
Cassela

Orlamünde

Orlamunde

Andechs:

Blassenburc

Oostenrijk:

Wena (Wenen)
Crenes (Krems)
Starkenberch (Starhemberg)
Carentia (Carnuntum)

Denem.:

op de kaart vernield

Zweden:

Sueonia

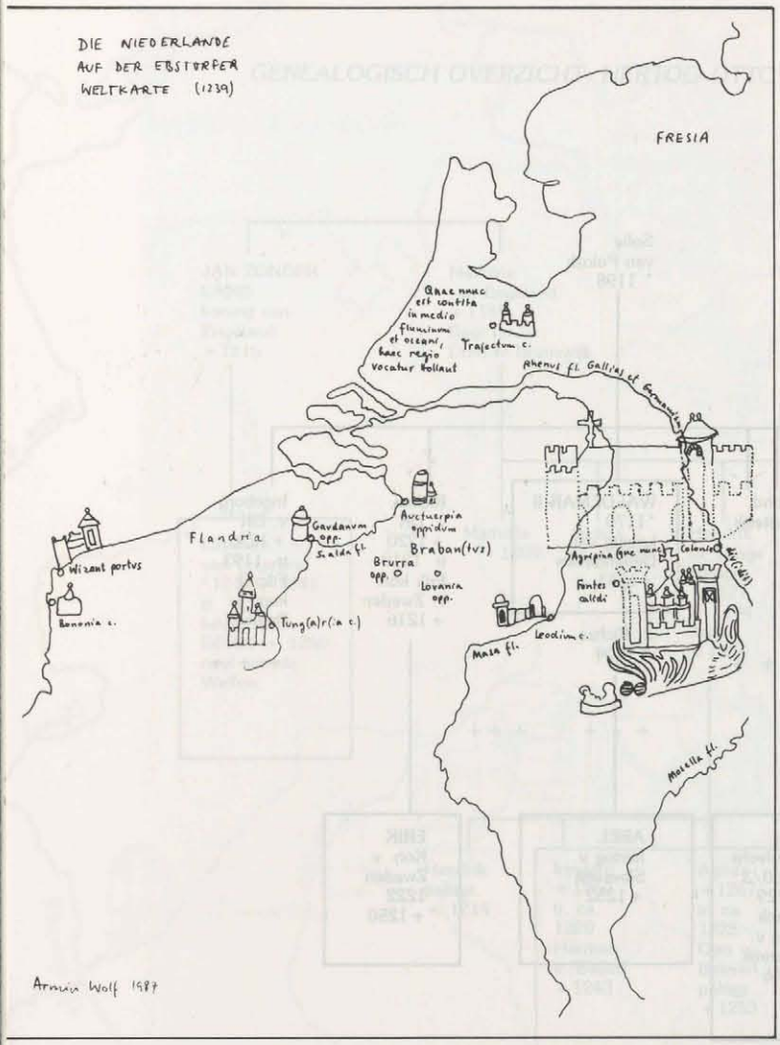

Reconstructiekaart van het Nederlandse gebied.

plaatsen genoemd worden[21]. Gervasius van Tilbury komt in de jaren 1201 tot 1221 voor als rechter in Arles in de Provence. Proost Gervasius komt voor in oorkondes van 1215 tot 1252. Dit schijnbaar onweerlegbare argument gaat echter niet op. Gervasius is slechts van 1223 tot 1234 als proost van Ebstorf aangetoond, de door Uhden genoemde vermeldingen uit 1215, 1218 en 1252[22] komen om verschillende redenen niet in aanmerking. Onze Gervasius van Tilbury en van Ebstorf kan derhalve van 1201 tot 1221 in Arles en aansluitend daarop van 1223 tot 1234 in Nedersaksen gewoond hebben.

Drögereit stelde dat Gervasius de auteur niet kon zijn, omdat hij in 1235 al overleden was[23]. Dit is echter in het geheel niet zeker. Gervasius wordt weliswaar in 1234 voor het laatst als proost van Ebstorf genoemd, maar zijn opvolger Helmerich is pas in 1244 als zodanig genoemd[24]. Gervasius is dus overleden tussen 1234 en 1244 en kan in 1239, het jaar waarin ik de voltooiing van de kaart zie, nog geleefd hebben[25].
Een ander argument tegen Gervasius van Tilbury als auteur van de kaart is zijn hoge leeftijd. Uhden nam aan dat Gervasius omstreeks 1160 geboren was omdat hij al in 1177 als jonge man leraar in het kanonieke recht te Bologna was; volgens anderen was hij nog eerder geboren[26]. Bij de laatste vermelding als proost van Ebstorf zou hij dan ongeveer 74 jaar of nog ouder geweest zijn. De vroege data uit het leven van Gervasius blijken echter niet al te betrouwbaar, met name die van het verblijf in Bologna[27]. Wel is de oudst bekende zekere datum uit het leven van Gervasius het jaar 1177, in februari van dat jaar was hij lid van een gezantschap van koning Hendrik II van Engeland. Dit gezantschap bracht Hendriks twaalfjarige dochter naar Palermo voor haar huwelijk met koning Willem II van Sicilië. Gervasius kan toen een page geweest zijn en een ongeveer gelijke leeftijd als de prinses gehad hebben. Op de terugweg kwam het gezantschap door Venetië, waar in juli of augustus 1177 de vrede tussen paus Alexander III en keizer Frederik Barbarossa gesloten werd. Gervasius schrijft later dat hij ten tijde van paus Alexander een 'puer', een knaap, was[28]. 'Pueri' waren in die tijd jongens tussen de zeven en veertien jaar[29]. Wanneer deze vermelding betrekking heeft op de ontmoeting met de paus in Venetië in 1177 of op een bezoek aan Rome in 1178 of 1179, dan zal Gervasius van Tilbury geboren zijn tussen 1163 en 1172. Hij zou dan bij de laatste vermelding als proost van Ebstorf in 1234 hoogstens 71 jaar oud geweest zijn en in 1239, het jaar dat de kaart voltooid werd, hoogstens 76 jaar. Een leeftijd die in deze periode ook voor andere personen bewezen is.

Tenslotte is tegen het auteurschap van Gervasius van Tilbury in te brengen dat er op de kaart slechts zes plaatsen in Engeland opgenomen zijn[30], wat voor een Engelse auteur wel weinig is. Echter, het zwaartepunt van het Engelse koninkrijk lag in die tijd niet op het eiland, maar in Frankrijk. Ook heeft Gervasius alleen zijn vroege jeugd in Engeland doorgebracht. Daarna heeft hij alleen op het continent gewoond. De plaatsen en streken, waarvan bekend is dat Gervasius ze uit eigen waarneming kende (Palermo, Venetië, Reims, Parijs, Bologna, Sicilië, Napels, Salerno, Arles en Ebstorf), zijn in ieder geval alle op de Ebstorfer Wereldkaart vertegenwoordigd.

Door deze wederlegging van de argumenten tegen Gervasius' auteurschap blijf ik bij de hypothese dat de Ebstorfer Wereldkaart het werk, tenminste het geestelijke werk, van Gervasius van Tilbury is.

Conclusie

Om de resultaten samen te vatten: de Ebstorfer Wereldkaart, die tot nu toe tussen 1213 en 1372 gedateerd werd, is in het jaar 1239 gemaakt, waarschijnlijk in het klooster Ebstorf. De geestelijke vader was de veelzijdig ontwikkelde jurist en bejaarde proost van Ebstorf, Gervasius van Tilbury. Voor zover hij dit werk niet eigenhandig uitvoerde, kunnen Ebstorfer nonnen de schilder en schrijver geweest zijn. De wereldkaart ontstond in nauwe samenhang met de familiebetrekkingen en de politieke situatie van Otto het Kind van Lüneburg. De kaart is een getuigenis van de wederopleving van de macht van de Welfen na de belening van het hertogdom Brunswijk aan Otto in 1235.

NOTEN

1. Van de vier kopieën op ware grootte, die in de jaren 1950-55 gemaakt zijn, zijn twee exemplaren vrij toegankelijk (Klooster Ebstorf en Museum für das Fürstentum Lüneburg), een derde exemplaar bevindt zich in Kulmbach (Burg Plassenburg) en een vierde is aan het toenmalige Griekse koningspaar geschonken.
2. R. Lindemann, 'Eine neue Datierung der Ebstorfer Weltkarte' (lezing op het 13de Internationale Congres voor de Geschiedenis van de Kartografie, Parijs, 1987) meent in de tekst op de kaart een chronogram te zien: 'hIC qVIesCVnt beatI Martyres' = MCCVVIII = 1213. Deze betekenis is echter zeer twijfelachtig, daar deze tekst niet in deze vorm op de kaart voorkomt, maar in afgekorte vorm: *h' qèscut b mtyres*. Voor een chronogram blijven dan hoogstens een M en een C over (= 1100). Lindemann heeft geen vergelijkbare bewijzen geleverd, dat er chronogrammen in abbreviaturen bestaan.
3. Ohnsorge (1961), blz. 182.
4. Drögereit (1976), blz. 22.
5. Drögereit (1976), blz. 16.
6. Miller, *Mappaemundi* V, blz. 19.
7. De genealogische gegevens zijn voornamelijk afkomstig uit: W.K. Prinz zu Isenburg, *Stammtafeln zur Geschichte der europäische Staaten*, Bd. 1-2, uitgegeven door F. Baron Freytag von Loringhoven. - Marburg, 1960; onder de titel *Europäische Stammtafeln*, NF Bd. 1-2, uitgegeven door D. Schwennicke. - Marburg, 1980, 1984.
8. J.F. Böhmer, J. Ficker, *Regesta Imperii* V, 2174b, 11195a.
9. J.F. Lechner, *Die Babenberger. Markgrafen und Herzöge von Österreich 976-1246*. - Wien; Köln; Graz, 1976, blz. 286.
10. H.M. Schaller, *Kaiser Friedrich II. Verwandler der Welt*. - Göttingen, 1971. - (Persönlichkeiten und Geschichte, 34), blz. 54.
11. Echter ook: 'Quiddingeborc' (Quedlinburg), 'Nienburc' (Naumburg/Saale) en 'Nienburg', klooster bij Bernburg.
12. Uhden (1930), blz. 185; Ohnsorge (1961), blz. 182; Appuhn (1979), blz. 53.
13. Blumenbach (1834), blz. 15; Miller, *Mappaemundi* V, blz. 6; Rosien (1952), blz. 35; Appuhn (1963), blz. 32; Kugler (1987), blz. 8.
14. Sommerbrodt (1891), blz. 11: 'auf braunschweigisch-lüneburgischem Gebiet'.
15. Drögereit (1962), blz. 23.
16. Kugler (1987), blz. 9, Anm. 20.
17. Blumenbach (noot 13), blz. 2.
18. Uhden (1930), blz. 200.
19. Miller, *Mappaemundi* V, blz. 75.
20. J.A. Caldwell, The autograph manuscript of Gervase of Tilbury (Vatican, Vat. Cat. 933). In: *Scriptorium* 11 (1957), blz. 87-98; idem, Manuscripts of Gervase of Tilbury's Otia Imperialia. In: *Scriptorium* 16 (1982), blz. 28-45.
21. Schulze (1955); idem (1961), blz. 239-244.
22. Uhden (1930), blz. 194-195.
23. Drögereit (1976), blz. 19, 24. Hij noemt als auteur een zekere Johannes Markus, domheer in Hildesheim sedert 1190. Daar Drögereit zelf vermeld dat Markus in 1234 overleed is het onduidelijk waarom hij eveneens beweert dat deze een kaart gemaakt kan hebben, die hij zelf tussen 1235 en 1247 dateert.
24. K. Jaitner, Ebstorf. In: *Germania Benedictina*, Bd. 11. - St. Ottilien, 1984, blz. 188.
25. Osten (1982), blz. 62 meldt nog '1236 Gervasius, prep. in E. en domheer van St. Blasien te Brunswijk werd ook domheer van St. Cyriacus te Brunswijk (laatste oorkonde)'. Helaas kan ik deze opgave van de overleden auteur niet nagaan. Wanneer ze juist is, getuigt ze dat Gervasius ook na 1234 geleefd heeft.
26. Uhden (1930), blz. 188, 195; Richardson (1961), blz. 102-114, neemt ca. 1152 als geboortejaar aan, zonder overigens van de mogelijkheid van identificering van Gervasius van Tilbury met Gervasius van Ebstorf kennis te nemen.
27. Strzelczyk (1970) komt o.a. tot de conclusie dat Gervasius pas in 1183 in Bologna was.
28. Gervasii Tilberiensis Otia Imperialia, alias Solatium Imperatoris, in: Gottfried Wilhelm Leibniz, *Scriptores rerum Brunsvicensium* 1 (Hanoverae, 1707), blz. 1000; Strzelczyk (1970), blz. 35.
29. A. Hofmeister, Puer, iuvenis, senex. Zum Verständnis der mittelalterlichen Altersbezeichnungen. In: *Festschrift Paul Kehr*. München, 1926, blz. 287-316.
30. Canterbury, Londen. Dover, Wissant, York (of Berwick) en Bamborough.

LITERATUUR

Appuhn, H., Über Ursprung und Datierung der Ebstorfer Weltkarte. In: *Lüneburger Blätter* 14 (1963), blz. 30-32.

— *Einführung in die Ikonographie der mittelalterlichen Kunst in Deutschland*. - Darmstadt, 1979.

Blumenbach, Ritter, Beschreibung der ältesten bisher bekannten Landkarte aus dem Mittelalter, im Besitze des Klosters Ebstorf. In: *Vaterländischen Archiv* 1834, blz. 1-21.

Drögereit, R., Zur Enstehung der Ebstorfer Weltkarte. In: *Lüneburger Blätter* 13 (1962), blz. 5-23.

— Die Ebstorfer Weltkarte und Hildesheim. In: *Die Diözese Hildesheim: Zeitschrift der Vereins für Heimatkunde im Bistum Hildesheim* 44 (1976), blz. 9-44.

Hahn-Woernle, B., *Die Ebstorfer Weltkarte*. - Ebstorf, 1987.

Kanow, H., Literatur zur Entstehung der Ebstorfer Weltkarte. In: *Nachrichten aus dem Karten- und Vermessungswesen* R.I, Heft 32 (1966), blz. 31-35.

Kugler, H., Die Ebstorfer Weltkarte, Ein europäisches Weltbild im deutschen Mittelalter. In: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 116 (1987), blz. 1-29.

Miller, K., *Kurze Erklärung der Weltkarte des Frauenklosters Ebstorf*. - Köln, 1896 (derde druk in 1900 onder de titel: *Die Ebstorfkarte, eine Weltkarte aus dem 13. Jahrhundert)*;

— *Monialium Ebstorfensium mappa mundi*, Vereinsgabe der Görres-Gesellschaft 1986;

— (ed.), *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten; V. Heft: Die Ebstorfkarte*. - Stuttgart, 1896

Ohnsorge, W., Zur Datierung der Ebstorfer Weltkarte. In: *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 33 (1961), blz. 158-185.

Osten, G., War Propst Gervasius von Ebstorf der berühmte Gervasius von Tilbury? In: *Heimatkalender für Stadt und Kreis Uelzen*, 1982, blz. 59-62.

Richardson, H.G., Gervase of Tilbury. In: *History* 46 (1961), blz. 102-114.

Rosien, W., *Die Ebstorfer Weltkarte*. - Hannover, 1952. (Veröffentlichungen des Niedersächsischn Amtes für Landesplanung und Statistik, Reihe A II, Bd. 19).

Schulze, H.-J., *Gervasius von Tilbury. Sein Leben, seine Staatsauffassung und sein Verhältnis zur Antike*. - Berlin, 1955 (diss.).

— Ist Gervasius von Tilbury Propst von Ebstorf gewesen? In: *Niedersächsisches Jahrbuch* 33 (1961), blz. 239-244.

Sommerbrodt, E. (ed.), *Die Ebstorfer Weltkarte* (...), 1891 (hierbij een atlas van 25 bladen in lichtdruk).

Strzelczyk, J., *Gerwazy z Tilbury, Studium z dziejów uczoności geograficznej w średniowieczu*. - Wroclaw, 1970.

Uhden, R., Gervasius von Tilbury und die Ebstorfer Weltkarte. In: *Jahrbuch der Geographischen Gesellschaft zu Hannover*, 1930.

— Die ältesten Darstellungen Niedersachsens im Kartenbilde.

In: *Niedersachsen* 37 (1932), blz. 61-67.
Wolf, A., Die Ebstorfer Weltkarte als Denkmal eines mittelalterlichen Welt- und Geschichtsbildes. In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 8 (1957), blz. 204-215.
— Ebstorfer Weltkarte. In: *Lexikon des Mittelalters*, III (1986), kol. 1534-1535.

SUMMARY

News on the Ebstorf World Map: Date - Origin - Authorship

The nunnery of Ebstorf (near Lüneburg) possessed in its world map (12 feet in diameter) the largest medieval world map known. Its precise date between 1214 and 1373 is still contested among scholars.

The dating here presented is based on information in the map itself and on the analysis of this information from the point of view of constitutional and territorial history. In the Holy Roman Empire the map contains 76 places names, of which only 23 are towns or castles of secular princes. It can be shown that these places are identical with the possessions of the living relatives of Otto the Child of Lüneburg, Duke of Brunswick (1235-1252), precisely in the year up to his greatgrandparents. An examination of the relationships and ancestry of the subsequent dukes reveals no similar coincidence. Thus, the Ebstorf World Map has to be dated within the life-time of Duke Otto the Child, precisely in the year 1239.

The high number of place names within the area between the rivers Weser and Elbe, especially the knowledge of even small rivers there, has always led tot the conclusion that the map must have been made in that region. It is made clear that only Lüneburg and Ebstorf can be the place of origin. Two points are in favor of Ebstorf: the tiny nunnery of Ebstorf is the only nunnery which is shown on the map except the two most eminent nunneries of the Holy Roman Empire and secondly, the map was found in Ebstorf. As long as there is no proof that the map was once brought to Ebstorf, it is most probable that it was also made there.

In 1930, R. Uhden proposed that Gervasius of Tilbury was identical with Gervasius prepositus of Ebstorf (mentioned 1215 to 1234, 1252?), and claimed him to be the author of the Ebstorf World Map. There were two main arguments against the authorship of Gervasius of Tilbury. He is mentioned as judge in Arles between 1201 and 1221, so he could not have been in Lower Saxony from 1215 on. In fact, however, Gervasius the prepositus of Ebstorf is mentioned only from 1223 to 1234 and this fits perfectly to his residence in Arles up to 1221. Secondly, Gervasius of Tilbury, presuming a birth date c. 1250, would have been too old in the 1230s to design a map. Gervasius, however, is mentioned for the first time in 1177 as 'puer' (a boy between 7 and 14), he would have been 76 at the most in 1239.

All this leads to the conclusion that we can indeed regard Gervasius of Tilbury as author of the Ebstorf World Map, created in Ebstorf, and completed in the very year 1239.

Peter H. Meurer

De Covens & Mortier-uitgave van Allards *Atlas Minor*

Carel Allards *Atlas Minor, sive tabulae geographicae* (Amsterdam ca. 1695) behoort tot de nu zeldzame atlassen. Koeman (*Atl. Neerl.* Vol. I, blz. 39) noemt slechts één exemplaar in Nederland (in Haarlem). Kennelijk nog veel zeldzamer is de heruitgave door Covens & Mortier. In geen van de gebruikelijke atlasbibliografieën vinden we ervan een beschrijving. Koeman (*A.N.*, Vol I, afb. 4) geeft slechts de afbeelding van een titelblad van een exemplaar in de KB Kopenhagen. Het lijkt daarom toch nuttig om deze atlas eens kort te bespreken. Het beschreven exemplaar bevindt zich in het Erzbischöfliches Archiv te Keulen en is afkomstig uit de bibliotheek van het voormalige Kölner Erzbischöfliches Seminar.

Analyse van het exemplaar uit Keulen bevestigt alle tot dusver verkregen onderzoeksresultaten. De eerste uitgave van Allards *Atlas Minor* bevatte al niet alleen kaarten uit de eigen uitgeverij, het was een atlas factice met kaarten van diverse firma's. Hetzelfde geldt in het algemeen ook voor de latere atlassen van Covens & Mortier (zie Koeman, *A.N.*, Vol. II, p. 63 e.v.) en speciaal voor hun heruitgave van de *Atlas Minor*. De atlas begint met het titelblad van Allard, voorzien van het nieuwe adres *AMSTERLODAMI APUD / IOHANNEM COVENS et CORNELIUM MORTIER / cum Privilegio praepotent. D.D. ordin. Hollandiae et Westfrisiae*. De atlas bevat echter slechts vijf kaarten (nrs. 5, 27, 114, 121 en 127), die oorspronkelijk door Allard en ditmaal opnieuw met het adres van Covens & Mortier gepubliceerd werden. Zeer talrijk zijn de kaarten van Visscher door Schenk, de Wit door Covens & Mortier, van Covens & Mortier zelf, evenals die van de Neurenberger uitgeverij Johann Baptist Homann, resp. de Erven Homann.

Bijna alle kaarten van Homann zijn voorzien van de vermelding van het keizerlijk privilege, dat de Erven Homann in 1729 verleend werd. Dit verschaft een aanwijzing voor de datering van de atlas. Een aantal kaarten blijkt van Valck, Nolin en Van Keulen. Interessante gegevens over de levenswandel van koperplaten bieden nr. 44 (Visscher door De Leth) en nr. 134 (Blaeu door Schenk). Verder bevat het Keulse exemplaar nog twee bijzondere zaken.

De kaart van Palestina is de originele versie uit Adriaan Relands *Palestinae Monumenta Veteribus Illustrata* (Utrecht 1714). Bij de historische kaarten nr. 138-146 hebben we te maken met complete vellen waarop steeds vier kaarten zijn afgedrukt, die later tot kwarto-formaat teruggebracht werden ter illustratie van *Notitia Orbis Antiqui* (uitgave Leipzig 1701 ff.) door Chr. Cellarius.

De hier volgende opsomming biedt een kaarteninventaris van het exemplaar uit Keulen met aanduiding van de uitgever van de eerste respectievelijk tweede uitgave. Er werd afgezien van een uitvoerige beschrijving van de kaarten. De 'short-titles' moeten voor identificatie voldoende zijn.

SUMMARY

The Covens & Mortier edition of Allard's *Atlas Minor*

The author provides a short-title list of the maps occurring in a copy of the rare Covens & Mortier editions of Carel Allard's *Atlas minor* (ca. 1695), published in Amsterdam in or after 1730 and now preserved in the Archiepiscopal Archives in Cologne, FRG. The copy contains only five maps printed from Allard's original copperplates; a far greater number of the maps is by Covens & Mortier themselves, by Visscher/Schenk, De Wit/Covens & Mortier or by Homann. Most Homann maps bear a privilege granted to the Homann Heirs in 1729. The maps numbered 138 tot 146 were originally printed for Chr. Cellarius' *Notitia orbis antiqui* (Leipzig 1701 ff.) and map 148 is taken from Adriaan Reland's *Palestinae monumentis veteribus illustrata* (Utrecht 1714).

1. J.B. Homann, *Systema Mundi Tychonicum*
2. J.B. Homann, *Systema Solare et Planetarium*
3. J.B. Homann, *Hemisphaerium Coeli Boreale*
4. J.B. Homann, *Hemisphaerium Coeli Australe*
5. C. Allard / C & M, *Planisphaerum Terrestre sive Terrarum Orbis - Vlakke Aard-Kloot*
6. C & M, *L'Hemisphaere Septentrional ... par Guillaume Delisle*
7. C & M, *L'Hemisphaere Meridional ... par Guillaume Delisle*
8. C & M, *Accuratissima Europae Tabula ... nuperrime edita Authore Carolo Allard*
9. F. de Wit / C & M, *Novissima Regnorum Portugalliae et Algarbiae Descriptio*
10. J.B. Homann, *Regnorum Hispaniae et Portugalliae Tabula Generalis de l'Isliana*
11.- 14. C & M, *Theatre de la Guerre en Espagne et en Portugal ...* (wandkaart van 4 bladen)
15. N. de Fer/G. Danet, *Les Frontiers de France et d'Espagne*
16. C & M, *Nova Regni Galliae. - La France par Guillaume De l'Isle 1721*
17. N. de Fer/G. Danet, *Les Routes de Postes du Royaume de France*
18. C & M, *Les Environs de Paris ... par G. de l'Isle*
19. N. Visscher/P. Schenk jr., *Magnae Britanniae Tabula*
20. N. Visscher/P. Schenk jr., *Angliae Regnum*
21. N. Visscher/P. Schenk jr., *Accuratissima Regni Scotiae Tabula*
22. N. Visscher/P. Schenk jr., *Hiberniae Regnum*
23. C & M, *Belgii XVII Provinciarum Universa Tabula ... Auctore H. Jaillot - XVII Provinces des Pays-Bas ... par H. Jaillot*
24. P. Mortier, *Provinces-Unies des Pays-Bas par H. Jaillot*
25. (P. Mortier), *Les Provinces des Pays Bas Catholiques ... A Paris, Chez H. Jaillot 1693*
26. P. Mortier/C & M, *Comitatus Flandriae tam Orient. quam Occid. Authore H. Jaillot*
27. A. Allard/C & M, *Ducatus Brabantiae divisa in Hispanicam et Batavam*
28. N. Visscher/P. Schenk jr., *Hollandiae Comitatus*
29. C & M, *La Suisse divisée en ses treze Cantons ... par H. Jaillot*
30. J.B. Homann, *Statuum totius Italiae Novissima Repraesentatio*
31. J.B. Homann, *Italia Cursoria*
32. N. Visscher/P. Schenk jr., *Regiae Celsitudinis Sabaudicae ... Status*
33. F. de Wit: C & M, *Nova et prae caeteris aliis Status et Ducatus Mediolanensis, Parmensis et Montis Ferrati Accuratissima Delineatio*
34. F. de Wit/ C & M, *Dominii Venetii in Italia ... Descriptio*
35. J.B. Nolin naar V. Coronelli, *Le Royaume de Dalmacie*
36. F. de Wit / C & M, *Status Ecclesiasticus et Magna Ducatus Thoscanae*
37. G. en L. Valck, *Regnum Neapolis*
38. G. van Keulen, *Nieuwe Aftekening van het Eyland en Koninkryk Sicilia*
39. G. van Keulen, *Nieuwe en Nette Aftekening van het Eyland of Koninkryk Sardinia*
40. G. van Keulen, *Nieuwe Aftekening van de Eylanden van Goza en Melitta of Malta*
41. F. de Wit / C & M, *S.R.I. in Germania Descriptio*
42. Erven Homann, *Imperium Romano-Germanicum - Tabula per novissimas geographias imprimis Ioh. Hübneri ... A. 1732*
43. J.B. Homann naar J.P. Nell, *Neu-Vermehrte Post-Charte durch gantz Teutschland*
44. N. Visscher/H. de Leth, *Regnum Bohemiae eique annexae Provinciae*
45. C & M, *Superioris et Inferioris Ducatus Silesiae ... 1741*
46. J.B. Homann, *Totius Marchionatus Lusatiae*
47. J.B. Homann, *Tabula Generalis Marchionatus Moraviae*
48. N. Visscher-P. Schenk jr., *Austriae Archiducatus Pars Inferior*
49. J.B. Homann, *Ducatus Silesiae Novissima Tabula*
50. J.B. Homann, *Nova et Accurata Carinthiae Ducatus Tabula Geographica*
51. J.B. Homann, *Tabula Ducatus Carnioliae, Vindorum Marchiae et Histriae*
52. J.B. Homann, *Comitatus Principalis Tirolis*
53. N. Visscher/P. Schenk jr., *S.R.I. Bavariae Circulus et Electoratus*
54. J.B. Homann, *Palatinatus Bavariae*
55. J.B. Homann, *S.R.I.Principatus et Archiepiscopatus Salisburgensis*
56. J.B. Homann, *Circuli Franconiae Pars Orientalis ...*
57. J.B. Homann, *Electoratus Moguntinus*
58. N. Visscher/P. Schenk jr., *S.R.I. Sueviae Circulus atque Ducatus*
59. N. Visscher/P. Schenk jr., *Ducatus Wurtenbergensis*
60. J.B. Homann, *Landgraviatus Alsatiae*
61. N. Visscher, *Generalis Lotharingiae Ducatus Tabula*
62. G. van Keulen, *Landgraviatus Hassiae*
63. N. Visscher/P. Schenk jr., *Exactissima Tabula Sedis Belli Palatinatus ad Rhenum*
64. N. Visscher/P. Schenk jr., *Moguntini Archiepiscopatus et Electoratus*
65. N. Visscher/P. Schenk jr., *Archiepiscopatus et Electoratus Trevirensis Ditio*
66. N. Visscher/P. Schenk jr., *Regionum Coloniense Electoratu et Archiepiscopatu ... Tabula*
67. N. Visscher/P. Schenk jr., *S.R.I. Westphaliae Circulus*
68. N. Visscher/P. Schenk jr., *Leodiensis Episcopatus*
69. N. Visscher/P. Schenk jr., *Iuliacensis, Cliviensis et Montensis Ducatus*

70. J.B. Homann, *Circulus Saxoniae Inferioris*
71. F. de Wit/C & M, *Ducatus Bremae & Ferdae*
72. J.B. Homann (zonder priv.!), *Tabula Generalis Holsatiae*
73. J.B. Homann (zonder priv.!), *Prospect und Grundris ... Hamburg*
74. J.B. Homann, *Ducatus Meklenburgici*
75. J.B. Homann, *Ducatus Luneburgici*
76. J.B. Homann, *Ducatus Brunsuicensis*
77. P. Schenk en G. Valk, *Episcopatus Halberstadensis Descriptio Nova*
78. Erven Homann, *Circuli Superioris Saxoniae Pars Meridionalis ... MDCCXXXIV*
79. P. Schenk, *Nova Anhaltini Principatus Tabula Authore Ioh. Tobia Schuchart MDCCX*
80. P. Schenk, *Thuringiae Landgraviatus Tabula*
81. F. de Wit/C & M, *Marchionatus Misniae*
82. P. Schenk naar A.F. Zürner, *Accurate Geographische Delineation der Dioeces und des Ammtes Dresden*
83. G. en L. Valck, *Marchionatus Brandenburgicus et Ducatus Pomeraniae*
84. J.B. Homann, *Ducatus Pomeraniae*
85. P. Schenk, *Regni Borussiae et Electoratus Brandenburgici*
86.- 87. C & M, *Carte des Couronnes du Nord ...* (op 2 bladen)
88. F. de Wit/C & M, *Dania Regnum*
89. J.B. Homann, *Insulae Danicae*
90. J.B. Homann, *Tabula Generalis Iutiae*
91. N. Visscher/P. Schenk Iun., *Slesvicensis Ducatus*
92. J.B. Homann, *Regni Norvegiae Accurata Tabula*
93. W.J. Blaeu, *Tabula Islandiae*
94. J.B. Homann, *Scandinavia*
95. F. de Wit/C & M, *Nova Gothiae Australis ... Descriptio*
96. F. de Wit/ C & M, *Regni Gothiae Tabula*
97. F. de Wit/C & M, *Sueonia*
98. F. de Wit/C & M, *Nova Tabula Magni Ducatus Finlandiae*
99. J.B. Homann, *Regnum Borussiae*
100. J.B. Homann, *Regni Poloniae Magni Ducatusq. Lithvaniae ... 1739*
101. J.B. Homann, *Ukrania*
102. F. de Wit/C & M, *Imperii Russici sive Moscoviae*
103. J.B. Homann, *Ducatuum Livoniae et Curlandiae*
104. J.B. Homann, *Tabula Geographica qua Pars Russiae Magnae Pontus Euxinus et Tartaria Minor ... exhibitur*
105. J.B. Homann, *Fluviorum in Europa principis Danubii ... Novissima Tabula*
106. J.B. Homann, *Regni Hungariae Tabula Generalis*
107. J.B. Homann, *Principatus Transylvaniae*
108. G. en L. Valck, *Principatus Valachiae, Moldaviae et Transylvaniae*
109. G. en L. Valck, *Bulgaria et Romania*
110. N. Visscher/P. Schenk jr., *Nouvelle Carte de de la Mer Noir*
111. J.B. Nolin, *La Grece ancienne et moderne ... 1699*
112. J.B. Homann, *Peloponnesus hodie Moreau Regnum*
113. J.B. Homann, *Insula Creta hodie Candia*
114. C. Allard/ C & M, *Exactissima Asiae Delineatio*
115. N. Visscher/P. Schenk jr., *Magni Turcarum Domini Imperium*
116. J.B. Homann, *Imperii Persici ... Nova Tabula Geographica*
117. C & M, *Carte des Pays voisins de la Mer Caspienne par Delisle*
118. F. de Wit / C & M, *Magni Mogolis Imperium*
119. C & M, *Carte des Indes et de la Chine ... par Delisle*
120. C & M, *Carte de Tartarie par Del'Isle*
121. C. Allard/C & M, *Novissima et Perfectissima Africae Descriptio*
122. C & M, *Carte de la Barbarie ... par Del'Isle*
123. C & M, *Carte du Congo et du Pays des Caffres ... par Delisle*
124. C & M, *Carte de l'Egypte ... par Del'Isle*
125.- 126. G. en L. Valck, *Mare Mediterraneum* (op 2 bladen)
127. C. Allard/C & M, *Recentissima Novi Orbis sive Americae ... Tabula*
128. C & M, *L'Amerique Septentrionale ... par De l'Isle*
129. C & M, *L'Amerique Meridionale ... par De l'Isle*
130. C & M, *Carte du Canada ... par De l'Isle*
131. C & M, *Carte du Mexique et de la Floride ... par Delisle* (met dat. 1722)
132. C & M, *Carte de la Terre Ferme, du Perou, du Brasil ... par Del'Isle*
133. C & M, *Carte du Paraguay ... par Delisle*
134. J. Blaeu/P. Schenk jr., *Nova et Accurata Braseiliae Totius Tabula Auctore Ioanne Blaeu I.F.*
135. N. Visscher/P. Schenk jr., *Iunsulae Americanae*
136. C & M, *Theatrum Historicum ad annum Christi Quadringentesimum Pars Occidentalis ... Authore G. Del'Isle*
137. C & M, item ... *Pars Orientalis*
138. 2 kaarten opp 1 blad:
   a) *Veteris Orbis Climata ex Strabone* (pag. 22)
   b) *Schema octo ventorum - Schema duodecim ventorum - Ichnographia Turris Atticae - Fragmentum columnae duodecim angulorum* (pag. 33)
139. 4 kaarten op 1 blad:
   a) *Hispania Antiqua* (pag. 64)
   b) *Gallia Narbonnensis, Lugduenensis et Aquitania* (pag. 162)
   c) *Gallia Belgica* (pag. 254)
   d) *Insulae Britannicarum Facies Antiqua* (pag. 400)
140. 4 kaarten op 1 blad:
   a) *Germania Antiqua* (pag. 448)

b) *Vindelicia, Rhaetia et Noricum* (pag. 514)
c) *Italia Antiqua* (pag. 627)
d) *Gallia Cisalpina* (pag. 641)

141. 4 kaarten op 1 blad:
a) *Italia Media sive Propria* (pag. 709)
b) *Latii Itriusque Delineatio* (pag. 786)
c) *Graecia Magna sive Pars Ultima Italiae* (pag. 830)
d) *Sicilia Antiqua* (pag. 968)

142. 4 kaarten op 1 blad:
a) *Regiones Italiae ex Augusti Caesaris Divisione* (pag. 930)
b) *Graciae Antiquae et Insularum Conspectus* (pag. 1022)
c) *Macedonia, Thessalia, Epirus* (pag. 1030)
d) *Hellas sive Graecia Propria* (pag. 1099)

143. 4 kaarten op 1 blad:
a) *Pannonia, Moesia, Dacia, Illyricum* (pag. 546)
b) *Thracia Antiqua* (pag. 1296)
c) *Sarmatia* (pag. 494)
d) *Bosporus Maeotis* (Lib. III pag. 356)

144. 4 kaarten op 1 blad:
a) *Asia Minor* (Lib. III pag. 2)
b) *Syria* (Lib. III pag. 398)
c) *Palaestina seu Terra Sancta* (Lib. III pag. 464)
d) *Arabia Petraea et Deserta* (lib. III pag. 670)

145. 4 kaarten op 1 blad:
a) *Mesopotamia* (Lib. III pag. 708)
b) *Oriens Persia India* (Lib. III pag. 787)
c) *Scythia et Serica* (Lib. III pag. 884)
d) *Mauretania et Numidia* (Lib. IV pag. 168)

146. 5 kaarten op 1 blad:
a) *Africa Propria* (Lib. IV 130)
b) *Africa Inferior* (Lib. IV 216)
c) *Aegyptus et Cyrenaica* (Lib. IV 3)
d) Aegypti Delta et Nili Ostia (Lib. IV 18)

147. C & M naar N. Sanson, *Geographiae Sacrae ex Veteri et Novo Testamento dessumpta Descriptio*

148. *Facies Palastinae ex monumentis veteribus descriptia ab Hadriano Relando*, sign.: *Broen fecit*

149. G. Valck, *Astygnomon sive Europaearum Urbium maxime insignium Index - Steden Wyser ...*

150. (J.B. Homann), *Accurata Utopiae Tabula - Schlaraffenlandes Neu erfundene lacherliche Land tabell.*

Varia Cartographica

Inzendingen van deze rubriek zenden aan drs. E. Fleurbaay, Keizersgracht 570, 1017 EM Amsterdam.

Oude kaarten in Italië

Een notitie bij het artikel van Mieke Scholte in nr. 1 van Jrg. 1988 is een aanleiding een paar nieuwtjes uit Italië door te geven die ik in de loop van mijn onderzoek naar kaarten van de Nederlanden aangetroffen heb. Zij zijn misschien voor weinigen van direct praktisch nut, maar in elk geval interessant en misschien voor sommigen bruikbaar:

1) Mieke Scholte meent (op grond van Koeman *A.N.*) dat er van de *Atlante Novissimo (...)*, Venetië, Giamb. Albrizzi, 1740, geen exemplaar te raadplegen is na de overstroming in Florence, 1966. Ik ken van deze editie de volgende ex.: Roma, Bibl. Nazionale 6.18.0.7; Bibl. Casanatense BB II.52; Bibl. Vaticana R.G.Storia V.716.

Van de tweede editie 1750 ken ik Roma, Bibl. Vaticana R.G.Geogr.S.64, maar er bestaan van beide edities ongetwijfeld meer exemplaren.

Ik heb gezien dat Albrizzi de kaartjes uit deze editie ook gebruikt heeft in de Italiaanse editie van M.A. Salmon *Lo stato presente di tutti i Paesi e Popoli del Mondo (...)* (Ned. versie: *Tegenwoordige Staat (...)* bij Is. Tirion). Het is dus niet uitgesloten dat het kaartje van Kaap de Goede Hoop ook daarin te vinden zou zijn.

2) Belangrijk nieuws is dat de in 1915 door Wieder gesignaleerde handschriftkaarten van Van Keulen (volgens hem ca. 100), na tientallen jaren onvindbaar te zijn geweest, in keurige staat zijn teruggevonden in de Bibl. Angelica in Rome. Het zijn er precies 81 en zij bestrijken o.a. het V.O.C.-gebied. Er wordt een lijst van gemaakt die gepubliceerd zal worden.

3) In de Bibl. Corsiniana in Rome vond ik een zgn. Lafreri-atlas die Tooley niet kende en die nooit beschreven is (cat. 29. K.l.). Deze bevat ook een aantal kaarten van de Nederlanden.

4) Ook in de Bibl. Angelica vond ik een kleine maar zeer mooie Lafreri-atlas met 24 kaarten, waaronder van de Nederlanden en van Germania. Ook deze was Tooley onbekend (cat. BB. 20.3.)

5) In de Bibl. Angelica in Rome kwam een puntgaaf exemplaar in losse bladen te voorschijn (cat. Banc. St 234) van de *Atlas Maritime (...)* van Pierre Mortier (Koeman *A.N.* M.Mor. 5) met de prachtige door Romein de Hooghe gegraveerde 9 kaarten. De eveneens losse titelblz. vertoont het jaartal 1708 en deze editie komt in Koeman niet voor.

6) Tenslotte vond ik in de Bibl. Angelica (cat. Banc. Stampe NS 56) een map waarin een aantal zeer mooie losse kaarten van Vrients zaten, welke deze in de jaren 1601-1609 aan het *Theatrum (...)* van Ortelius toevoegde. De kaarten vertonen echter géén rug tekst.

7) In Koeman (M.Bl 10) staat dat er maar één ex. bekend is van *'T Derde Deel van 'T Licht der Zeevaert* van Blaeu 1623. Ik trof echter een tweede exemplaar aan in de Bibl. Corsiniana in Rome.

H.A.M. van der Heijden,
Trevignano Romano (Italië)

Tentoonstellingen

Beelden van Bijbelse bodem

Op een foto-tentoonstelling van Ricard Stern, onder de titel *Beelden van Bijbelse Bodem*, zijn naast foto's van het Heilige Land enkele tientallen kaarten uit bijbels te zien. Hoofdonderwerp van deze kaarten zijn uiteraard het land Kanaän/Israël in de verschillende bijbelse periode's. Met behulp van kaarten in 16e- tot 18e-eeuwse bijbels wordt enerzijds de foto-tentoonstelling ondersteund en anderzijds de kartografische ontwikkeling getoond.

Chronologisch gezien begint de tentoonstelling met een vroeg 16e eeuwse kaart van 'Die gelegentheit ende palen des lants van Beloften', van een onbekende maker. Vervolgens zijn er kaarten te zien, die zijn overgenomen uit de Geneefse bijbel (W.C. Poortman, *Bijbel en Prent* I, 's-Gravenhage, 1983, p. 182), in dit geval ingebonden in een Leuvense bijbel uit 1566. Geneefse kaarten zien we ook in een Engelse (King James) bijbel uit 1606. De eerste met name bekende kartograaf is Jod. Hondius, waarvan een kaart met de titel 'Terrae Promissionis' is opgenomen in een Liesveldtbijbel van 1596. Heel belangrijk is ook Petrus Plancius die verschillende kaarten voor bijbels heeft gemaakt, onder andere de wereldkaart in twee halfronden, zoals beschreven door Günter Schilder in *Australia Unveiled* (Amsterdam, 1976, p. 274). In onze tentoonstelling echter niet in de 'Planciusbijbel' (die in 1967 te zien was op de tentoonstelling *The world on paper*), maar in een verbeterde Deux-aesbijbel uit 1604.

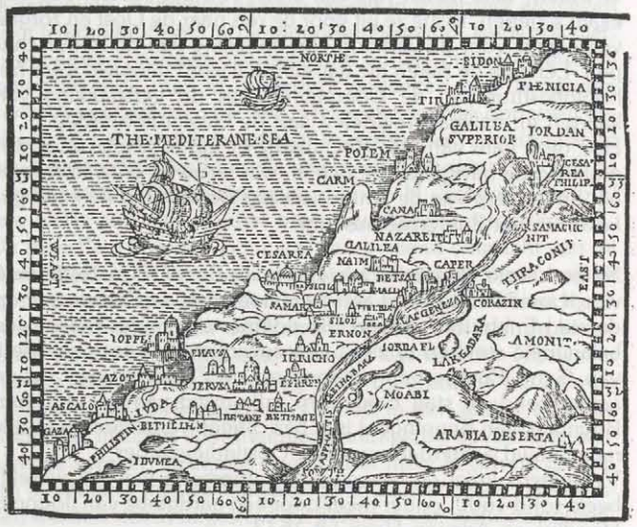

Geneefse kaart in een King Jamesbijbel uit 1606, maker onbekend.

De volgende kartografen waar ik de aandacht op wil vestigen zijn de leden van de beroemde familie Visscher, die een belangrijke plaats in de geschiedenis van de 'bijbelse kartografie' hebben en niet alleen daarin, zoals onder andere blijkt uit de beschrijving van Günter Schilder. Hij beschrijft een wereldkaart in twee halfronden van Nicolaus Ioannes Visscher (*Australia Unveiled*, p. 396), die een rol speelde in de geschiedenis van de ontdekking van Australië. Het Bijbels Museum toont echter meer van de familie Visscher, onder andere uit de beroemde Elzevierbijbel. Een voorbeeld hiervan is de kaart van het Paradijs en het land Kanaän, ook afgebeeld (in kleur) in *Het land van de bijbel* (W.G.J. van der Sluys, Knokke, 1986, p. 76). Met een sprong in de tijd belanden wij bij dominee W.A. Bachiene, die in het midden van de achttiende eeuw veel kaarten ontwierp voor bijbels. Deze mooie kaarten werden meestal gegraveerd door Jan van Jagen. Eén van deze kaarten heeft een vaste plek in het museum, namelijk in de zaal 'Exodus', opengeslagen in een imposante Jehovabijbel.

In deze korte wandeling door kaarten in de zestiende tot achttiende eeuwse bijbels zijn vele kartografen niet vermeld, die wel

degelijk op de tentoonstelling aanwezig zijn, zoals C. Dankertz., P. Mortier en N. Sanson.
Deze tentoonstelling wordt gehouden van 11 mei t/m 18 september in het Bijbels Museum, Herengracht 366 te Amsterdam, geopend dinsdag t/m zaterdag van 10.00 tot 17.00 uur en op zon- en feestdagen van 13.00 tot 17.00 uur.

Dolf Ruesink

De VOC in de kaart gekeken

Van 25 mei tot en met 21 augustus is in het Zuiderzeemuseum een unieke tentoonstelling te zien over het reilen en zeilen van de kaartenkamers van de meest roemruchte Nederlandse handelsmaatschappij uit de Gouden Eeuw, de Verenigde Oostindische Compagnie. *De VOC in de kaart gekeken, cartografie en navigatie van de Verenigde Oostindische Compagnie, 1602-1799*, zoals de titel voluit luidt, toont de ontwikkeling van twee eeuwen VOC aan de hand van haar kaarten: van zeemacht op zoek naar handelsmogelijkheden tot koloniserende landmacht. Meer dan 250 zelden of nooit getoonde bruiklenen uit de belangrijkste Nederlandse collecties op dit gebied maken van deze tentoonstelling een uniek gebeuren.

De VOC in de kaart gekeken maakt deel uit van een serie tentoonstellingen in steden waar eens een 'kamer' van de VOC was gevestigd: naast Enkhuizen waren dat Amsterdam, Rotterdam, Middelburg, Delft en Hoorn. Iedere plaatselijke 'kamer' van de VOC had zijn eigen verantwoordelijkheden, zo blijkt uit de tentoonstellingen die in de overige VOC-steden te zien zijn of waren. Elke kamer had zijn eigen bewindhebbers, bouwde eigen schepen, rustte ze uit voor de reis naar de Oost en zorgde vervolgens voor de verkoop van de lading van de retourschepen. Eén van de zaken die wél centraal werd geregeld door het hoofdbestuur van de Compagnie was de verstrekking van kaarten en navigatiemiddelen aan de Oostindiëvaarders.
Hoe deze kant van het VOC-bedrijf in zijn totaliteit, de kartografie en de navigatie, die zich in twee eeuwen ontwikkelde, is het onderwerp van de tentoonstelling *De VOC in de kaart gekeken* in het Zuiderzeemuseum.

Na een korte algemene inleiding over de VOC in Nederland wordt aandacht besteed aan de invloed van de Compagnie op de stad Enkhuizen. Onder die noemer zijn onder meer twee belangrijke stukken te zien: een zeventiende eeuws schilderij van Gerrit Pompe van schepen op de Zuiderzee met op de achtergrond de stad Enkhuizen (afkomstig van het museum Boymans-van Beuningen) is te bezichtigen vanaf een op schaal nagebouwd achterdeel van een Oostindiëvaarder.
Vervolgens krijgt de bezoeker een impressie van het wereldbeeld rond 1600, onder meer door een aardglobe van Jodocus Hondius en Adriaan Veen uit 1613.

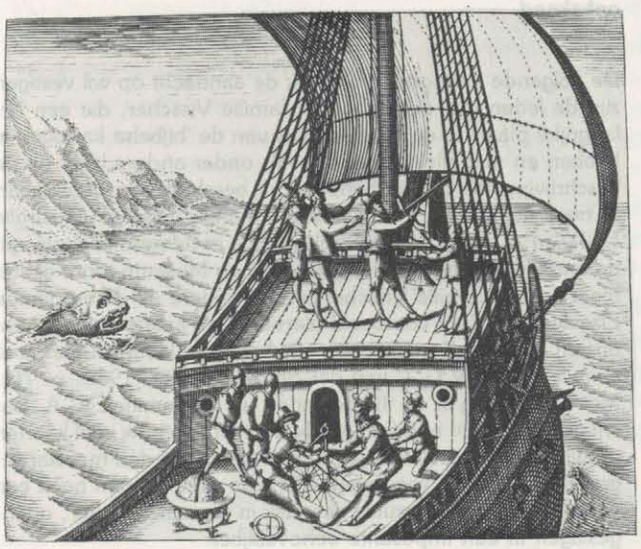

Titelpagina van Thomas Hood: 't Gebruyck van de Zeecaarte, geschreven in maniere van 't samensprake (1602).

De hoofdtentoonstelling bestaat uit twee delen. In het eerste deel aandacht voor de ontwikkeling, produktie en het gebruik van kaarten en navigatiemiddelen die nodig waren voor de reis naar de Oost. Het tweede deel is gericht op Azië: de produktie van kaarten voor de interaziatische vaart, ontdekkingsreizen en als laatste de landkartografie.
Het kaartenmakersbedrijf van de VOC had twee centra: Amsterdam en Batavia. De Kamer Amsterdam had een officiële kaartenmaker in dienst die alle schepen die naar de Oost vertrokken van een vaste set kaarten moest voorzien.
Na de reis werden die weer ingeleverd met aan- en opmerkingen van de schipper. Zo kon de kaartenmaker de kaarten steeds bijwerken.

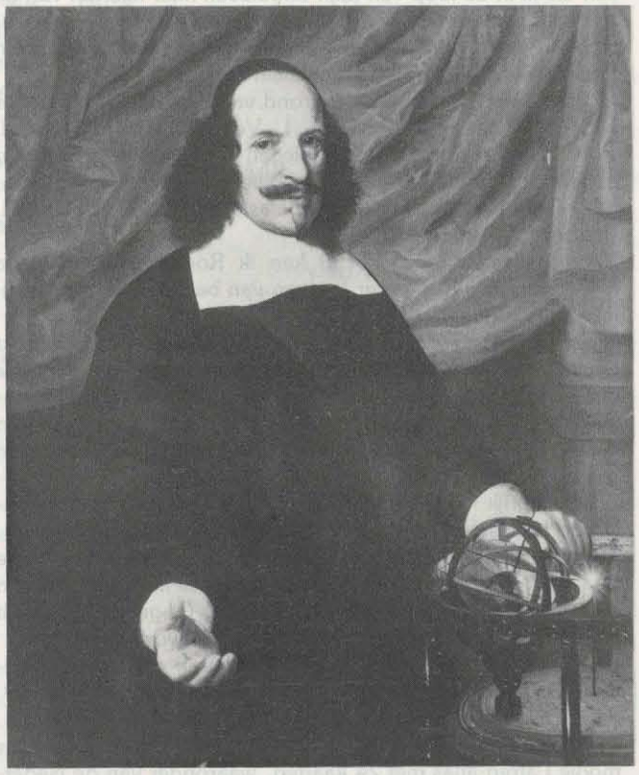

Portret van Joan Blaeu, kaartenmaker van de VOC kamer Amsterdam door J. van Rossum (1663) Olieverf op doek, 1010 × 830 mm.

Tot 1753 werden al deze kaarten – zo'n dertig per reis per schip – met de hand gemaakt. Ze konden dan gemakkelijk bijgesteld worden en de Compagnie trachtte op deze manier al te grote verspreiding van de kaarten – bedrijfsgegevens! – tegen te gaan. Een aantal van deze gebruikte kaarten – met uitgezette koers erop aangegeven – evenals bijgehouden scheepsjournalen is op de tentoonstelling te zien.
Van de navigatie-instrumenten werd ook een vaste set meegegeven, die na terugkomst weer terug moest naar de Compagnie. Instrumenten, prenten en leerboeken illustreren dit deel van de expositie.
De vaste monsterplaats onderweg was Kaap de Goede Hoop, op de tentoonstelling in beeld gebracht door een ingekleurd panorama van zeven meter lang, in 1778 door R.J. Gordon vervaardigd.
Aangekomen in de Oost krijgt de bezoeker een indruk van het monopoliegebied aan de hand van de in opdracht van de VOC gemaakte overzichts- en detailkaarten. Schilderijen, aquarellen en archiefstukken vullen dit beeld aan. Uit de doeken wordt gedaan hoe in Batavia de 'kaartenmakerswinkel' functioneerde. Deze winkel voorzag de schepen van de nodige kaarten en zette verkenningstochten op touw.
In het laatste deel van de tentoonstelling, de landkartografie, wordt duidelijk hoe de ontwikkeling van de Compagnie zich weerspiegelt in haar kaarten: hoe vaster zij voet aan wal kreeg, hoe gedetailleerder en zakelijker haar kaarten werden. Als veroveraar, kolonisator en belastinginner maakte de Compagnie vele landkaarten.

De tentoonstelling is te bezichtigen in 'Het Peperhuis', dat als voormalig pakhuis van de VOC een uitstekend decor vormt. 'Het Peperhuis' maakt deel uit van het Binnenmuseum van het Zuiderzeemuseum.
Naar aanleiding van deze bijzondere tentoonstelling heeft het Zuiderzeemuseum in samenwerking met Zeilvaart Enkhuizen en de Stichting Nederland bouwt VOC-retourschip in Lelystad een aantrekkelijk arrangement samengesteld. Deze zogenaamde VOC-dagretour bestaat uit een bezoek aan de tentoonstelling in het Binnenmuseum van het Zuiderzeemuseum, een avontuurlijke zeiltocht met een van de schepen van Zeilvaart Enkhuizen naar Lelystad en een bezoek aan de werkplaats van het VOC-schip in opbouw, dat in 1990 vlaggeschip van Sail-Amsterdam wordt. Boekingen bij het Zuiderzeemuseum van groepen van minimaal 20 personen.

Expositie 'Gelderland in kaart'

400 jaar landkaarten van Gelderland, de Veluwe en de omgeving van Veenendaal.

datum:	28 mei t/m 22 juni
geopend:	maandag t/m vrijdag van negen tot vijf uur zaterdag van negen tot twaalf uur
toegang:	gratis
plaats:	Theater 'de Lampegiet', Kerkewijk, Veenendaal

Het betreft een tentoonstelling van ongeveer 50 gedrukte kaarten van voornamelijk de provincie Gelderland en een klein aantal van de Veluwe en de omgeving van Veenendaal.

Walvisvaart in de Gouden Eeuw

Van 9 juli tot 9 oktober 1988 vindt in het Rijksmuseum te Amsterdam een tentoonstelling plaats met de titel *Walvisvaart in de Gouden Eeuw*. Ruime aandacht wordt ook besteed aan het Nedelandse aandeel in de ontdekking en kartering van de Noordelijke IJszee. De kaarthistoricus krijgt de kans een aantal bijzondere Nederlandse kaarten uit buitenlandse collecties te zien, hieronder zijn o.a. te noemen;
- de wandkaart van Europa van Jodocus Hondius (1595) in 15 bladen (Staatsarchiv Nürnberg);
- de prachtige manuscriptkaarten op perkament van de poolgebieden van Joris Carolus (1614) en Hessel Gerritsz. uit de Bibliothèque Nationale te Parijs;
- een tot op heden onbekende manuscriptkaart in poolprojektie op perkament door Hessel Gerritsz. uit het Institut de France, Parijs;
- de recentelijk teruggevonden schetskaarten van commandeur Gielis van de gehele Spitsbergen-archipel (Zentralbibliothek, Zürich).

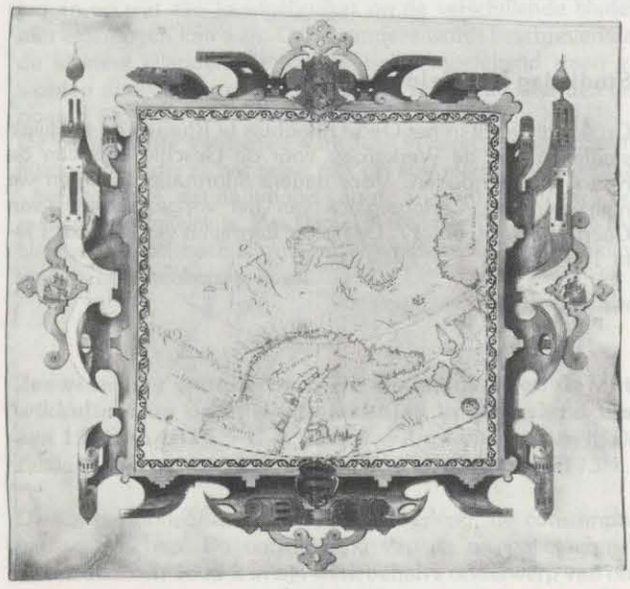

Kaart van Joris Carolus, 1614 (Bibl. Nat., Parijs).

Uit Nederlandse collecties o.a. de manuscriptkaart van Spitsbergen door Middelhoven (Algemeen Rijksarchief) en manuscriptkaarten van Gerard van Keulen (Universiteitsbibliotheek Leiden) enz.
Er komt een rijk geïllustreerde catalogus bij deze tentoonstelling.

Verslag studiedag 1987 van de werkgroep voor de geschiedenis van de kartografie op 21 november 1987.

In samenwerking met de Vereniging 'Haerlem' en de Stichting Historisch Museum Zuid-Kennemerland werd in het Teylers Museum te Haarlem een druk bezochte en interessante studiedag gehouden. Na de ontvangst met koffie sprak Marc Hameleers het welkomstwoord uit en schetste de achtergrond van de werkgroep, activiteiten in verleden en toekomst.
In de eerste lezing gaf de heer Schoorl een overzicht van de kartografie van Noord-Holland uitgaande van de Noordhollandse collecties. De kaart geeft met name een beeld van het landschap. Wanneer men dus naar een kaart kijkt, zal men zich altijd de vraag moeten stellen: Wat heeft de kaartmaker met deze kaart bedoeld en waarvoor werd zij gemaakt? Door middel van een aantal voorbeelden toonde hij aan hoe belangrijk het is te weten voor welk doel de kaart gemaakt werd en hoe de gegevens op de kaart geïnterpreteerd moeten worden. Een goed hulpmiddel is het nagaan van de in het verleden gemaakte inventarissen van bijv. de kaarten in het kantoor van de landmeter of van de kaarten in de kamer van de burgemeester en deze eens te vergelijken met die gemaakt in de grote archieven. Sommige kaarten blijken in meerdere archieven voor te komen. Soms bij de rapporten bewaard, soms ook niet. Grote kaarten werden overgetekend en wat men accent wilde geven tekende men in, waardoor gedeelten van de kaarten verschillende datering hebben. Het is wel degelijk oppassen geblazen bij het zonder meer voor waar houden van de inhoud van kaarten. Studies zoals die van Marijke Donkersloot over de kaarten in de Rijksarchieven en dat van H. Schoorl over 600 jaar water en land, zouden meer navolging moeten vinden.
De heer Paul van den Brink gaf een boeiend overzicht van de Resolutiekaarten van de Staten van Holland en Westfriesland en de waterstaatskartografie. Het blijkt dat vóór 1987 noch een geschiedschrijving van de Waterstaat noch een van de kartografie van de waterstaat naar behoren was verricht. Hoewel er genoeg bronnen zijn is er nog geen theoretische benadering opgesteld. In 1849 lanceerde Conrad in een artikel voor het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs verkeerde opvattingen volgens de spreker. Cruquius heeft onder meer kritiek op de Staten in verband met de beheersing van de waterstaat. Beslissingen werden steeds uitgesteld ten behoeve van waterstaatkundige werken. Conrad geeft de zaken echter onjuist weer. Cruquius wilde met kartografische documenten het geheel van de waterstaatsbeheersing aangeven en integreerde zijn kartografische activiteiten in het geheel van de Waterstaatsactiviteiten (Kaart van Goeree-Voorne ...). Uiteindelijk resulteerde zijn aandringen toch in het tot stand komen van een Provinciale Waterstaat en later in een Rijkswaterstaat. Er zijn bijv. 160 kaarten ingebonden bij de Resolutieën van de Staten van Holland enz. Op de vóór 1754 gedrukte kaarten staan geen jaartallen gedrukt, na 1754 wel, waarschijnlijk gebeurde dat onder invloed van Lulofs. Wie een handvat zoekt voor het vinden van deze resolutiekaarten kan terecht in de boeken van prof. Koeman.
In de lunchpauze was gelegenheid een bezoek aan het museum te brengen en de prachtige atlas van Ottens onder toezicht te bekijken. Voor een ieder die dit museum bezoekt zal de variëteit aan collecties en het oude gebouw uit 1778 (oudste Nederlandse museum) opvallen.
De middagzitting werd aan de volgende onderwerpen gewijd. De Heer B.J.M. Speet sprak over de ruimtelijke ontwikkeling van Haarlem in de Middeleeuwen; een proeve van een stadsvergelijkend onderzoek. De spreker werkt mee aan het landelijk project stadsvergelijkend onderzoek met als publikatie de *Historische stedenatlas van Nederland*, waarvan het eerste deel, Haarlem, in 1982 verscheen. Na een vrij theoretische uit-

eenzetting over de oorzaak-gevolg situatie stelde hij vast aan welke criteria een verklaring moet voldoen; geen algemene wetten, maar waarschijnlijkheidswetten: wanneer x gebeurt dan is het gevolg y.
Het blijkt zinnig te zijn om door vergelijkend onderzoek van de steden patronen van overeenkomst te herkennen in Nederland en zo tot verklaringen te komen voor die steden waar geen bronnenmateriaal voorhanden is bijvoorbeeld.
In de reeks *Hollandse Studiën* nr. 20 wordt op het gebruik van kaarten bij historisch onderzoek nader ingegaan (zie bespreking in *Caert-Thresoor* 7 (1988), blz. 19-20).
De heer Jan Werner sprak over de Haarlemmermeer, plankaarten van vroeg zeventiende-eeuwse droogmakingsvoorstellen. De beste studie over dit onderwerp is die van S.J. Fockema Andreae: Wat er aan de droogmaking van de Haarlemmermeer voorafging. Ze verscheen in 1955 100 jaar na de droogmaking. De dreiging van het water in de Haarlemmermeer voor de stad Amsterdam vooral bij zuidwester stormen vroeg om drooglegging. Zo zijn de namen bekend geworden van Leeghwater, Cruquius, Veris en Bolstra, Zumbach de Koesfeld. De oudste kaart, die een plan weergeeft, zou de getekende kaart van Gerbrant Meussz. van ca. 1630 zijn. Meer bekendheid kregen de plannen die in kaart werden gebracht door Leeghwater in 1629, 1635 en 1641.
Origineel was het plan van Jacob Bartelsz. Veris uit 1640 of 1641, die zeer gericht werkte en namens landeigenaren en ambachtsbestuurders langs de Haarlemmermeer optrad (vermeld in het titelcartouche van de kaart). Dit plan werd besproken door Rijnland. Er zijn drie soorten kaarten die Veris' plan illustreren: oorspronkelijke handschriftkaarten, gekleurd en soms met goud gehoogd en twee soorten gedrukte kaarten. De eerste werden door Daniel van Breen gegraveerd en in 1641 uitgegeven. De tweede soort werd gegraveerd door Willem van der Laech, hiervan zijn vijf staten gevonden door Marc Hameleers, meestal ongedateerd of het jaar 1641 of 1644.
De kaarten geven duidelijk weer hoe het in werkelijkheid met de oostoever van het meer gesteld is en hoe de vervening was voortgeschreden. Pas 100 jaar later geeft Melchior Bolstra op officiële wijze in een gedrukte kaart het Oost- en Westeinde van Aalsmeer weer.
De periode waarin de oudste plankaarten tot stand komen blijkt slechts 15 jaar te bedragen, want na 1641 vervalt men steeds in herhalingen, voor zowel herdrukken als kritieken. Kenmerken voor deze zeventiende-eeuwse plankaarten zijn o.a. onvolledigheid, oppervlakkigheid, veranderlijkheid, fouten en onnauwkeurigheid. Men moet echter niet vergeten dat werd een plan aangenomen, het werd gevolgd door serieuze opmetingen waaruit exacte en grootschalige projectkaarten ontstonden, die in de archieven zijn terug te vinden.
De laatste spreker de heer P. Boon sprak over het onderwerp: de kaarten van de zeekerende dijken van West-Friesland anno 1638. Over Westfriesland is door verschillende personen het nodige gepubliceerd. In 1917 verschijnt de catalogus bij de tentoonstelling in Amsterdam van kaarten ten noorden van het IJ door A.A. Beekman. Nu is men bezig met een onderzoek ten behoeve van de facsimile-uitgaven van de kaarten van de zeewerende dijken, m.n. de Westfriese omringdijk en de Vier Noorderkoggedijk. Het doel en het ontstaan van de kaarten kan verklaard worden uit de processen, die tussen 1637 en 1695 werden gevoerd in verband met het verzoek tot herverdeling van de lasten voor het onderhoud van de dijk. De eigenaar van de grond gelegen aan een zeekerende dijk was onderhoudsplichtig voor dat stuk dijk. Naarmate het onderhoud in kosten toenam, hetzij door het verdwijnen van voorland voor de dijk, hetzij door andere dreiging, ging de eigenaar tot protest over bij de waterschappen en hoogheemraadschappen. Ook zij die niet aan de dijk grensden zouden aan het onderhoud moeten bijdragen. Tussen 1637 en 1695 werd het Groot Proces gevoerd om tot herverdeling van de lasten te komen. Zo werd Dregterland, de Vier Noorderkoggen, 't Geestmerambacht in kaart gebracht. Aan de landmeters J.J. Dou en Kouter werd in 1651 de opdracht gegeven het gehele gebied op nieuw op te meten. De originele kaarten werden in 1655 bij de Hoge Raad ingediend. In 1657 volgde een uitspraak van deze Hoge Raad en werd de verdeelsleutel enigszins gewijzigd. In 1695 besliste de Hoge Raad definitief en mocht er in de volgende 20 jaar geen bezwaarschrift meer worden ingediend. In het Archief in Hoorn bevinden zich de meeste processtukken en kaarten.
Nadat de sprekers door het bestuur van de werkgroep waren bedankt, werden de aanwezigen uitgenodigd voor een drankje en een gesprek om deze dag te besluiten.

M.H.G. Clement-van Alkemade

Een nieuw redactielid

Tot de redactie van dit blad is toegetreden drs. F.W.J. Scholten. Frans Scholten is provinciaal archiefinspecteur in Gelderland. Hij studeerde sociale geografie aan de Rijksuniversiteit Utrecht en bereidt momenteel een proefschrift voor over de militaire topografische kaarten van Nederland.

Oude fietskaarten

Voor uitgebreid onderzoek van de geschiedenis en ontwikkeling van fietskaarten in Europa met volledige bibliografie gevraagd;

- fietskaarten 1880-1960
- bibliografisch materiaal (ook kopieën van bibliotheek-catalogi)
- literatuur van die tijd (besprekingen, advertenties, enz.)

Aanbiedingen en inzendingen aan:
Wolfgang Lierz
ADFC-Kartenarchiv
An der Wolfsburg 25
D-5303 Bornheim 1 (West-Duitsland) tel. 09-49.2222.3500 ('s-avonds)

Studiedag 'De Gelderse Vallei'

Op 4 juni wordt in het Oude Raadhuis te Rhenen de jaarlijkse studiedag van de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie gehouden. Voor nadere informatie verwijzen we naar de Varia Cartographica van het vorige nummer van *Caert-Thresoor*, blz. 17. De inschrijftermijn is verlengd tot 1 juni 1988.

Besprekingen

A portulan atlas of the Mediterranean Sea and Western European waters (with a world map): Attributed to Juan Oliva / *With an introduction by John A. Wolter. - Facsimile edition of the Oliva Atlas [vermoedelijk vervaardigd tussen 1590 en eerste jaren 17e eeuw]: The Daniel J. and Ruth F. Boorstin Publications Fund. - Washington: Library of Congress, 1987. - 7 p. inleiding, 2 p. beschrijving van de kaarten, 5 krtn. in kleur, 1 bladwijzer in kleur: 28,2 × 20,5 cm. - $ 15.95, ISBN 0-8444-0572-8. Te bestellen bij: The Information Office of the Library of Congress, Box A, Washington, DC 20540. Exclusief $ 2 verzendkosten.*

Het auteurschap van deze, in 1987 in facsimile uitgegeven, atlas werd tot voor enige tijd toegeschreven aan de Catalaanse kartograaf Joan Martines. Recent onderzoek wees uit dat de uitgave echter hoogst waarschijnlijk het werk is geweest van de eveneens uit Catalonië afkomstige Juan Oliva (1580-1615), dan wel van diens broer Francesco (1562-1615). Oorspronkelijk dacht men dat Martines de atlas rond het jaar 1560 vervaardigde. Als 'nieuw' moment van vervaardigen wordt nu aangenomen dat de atlas tussen 1590 en de eerste jaren van de zeventiende eeuw tot stand kwam.
De atlas, die in de Amerikaanse Library of Congress bewaard wordt, bevat vier zee- en kustkaarten (op perkament) en een wereldkaart (getekend op papier). De portolaankaarten I en II tonen het oostelijke, resptectievelijk het centrale Middellandsezeegebied. Kaart III laat de kust zien van het gebied dat zich uitstrekt van het uiterste puntje van Noord-Afrika en het westelijk Middellandse zeegebied, tot het zuiden van Noorwegen, alsmede de gehele Britse archipel. Kaart IV geeft een beeld van de noordwestkust van Afrika en de zuidwesthoek van Spanje. Behalve deze vier portolaankaarten werd de wereldkaart (getekend in een ovale projectie) en zelfs de perkamenten band van de atlas in fraaie kleuren en op hoogwaardig papier in facsimile uitgegeven. Een en ander wordt verduidelijkt door een bladwijzer getekend door Joseph W. Wiedel. Het is een fraaie tekening waarvan overigens het vakje dat kaart II voorstelt ten onrechte Denemarken en de Duitse kust laat zien.
De inhoud van de vrije korte inleiding bij deze uitgave vind ik enigszins aan de magere kant. Veelal wordt geput uit en verwezen naar werk van derden. Het enige echt nieuwe in de tekst is de toekenning van het auteurschap van de atlas aan een ander dan tot voor kort gedacht werd. Er wordt met name ingegaan op vrij algemeen bekende informatie over portolaankaarten en op wat een kaartgebruiker op de verschillende bladen met eigen ogen kan zien. Onder andere wordt beschreven dat de kleinere eilanden als puntsymbolen ingetekend staan en worden de kleuren op de kaarten van kusten en eilanden genoemd (op deze kleurenfacsimile!).
De belangrijkste verdienste van deze in reprografisch opzicht bijzonder goed - zij het zeker niet op een overdreven formaat - heruitgave is, dat de inhoud van de atlas nu voor een groot publiek toegankelijk is. Het Daniel J. and Ruth F. Boorstin Publications Fund heeft dit mogelijk gemaakt. Van de inleiding was meer te maken geweest.

Marc Hameleers

Zeewezen en wetenschap: De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815. / *C.A. Davids. - Amsterdam; Dieren: De Bataafsche Leeuw, 1985. - 518 blz. ISBN 90. 6707.113.7.*

Davids promotieonderwerp is de verwerking, de consumptie van wetenschap. De ontwikkeling van de navigatietechniek tussen 1585 en 1815 is in zijn werk behalve onderwerp van onderzoek vooral een toetssteen ter contrôle in hoeverre en hoe snel wetenschappelijke kennis wordt toegepast in de (navigatie)praktijk.
Het boek bestaat uit drie delen. In het eerste deel wordt ingegaan op het begrip 'wetenschap', na dit theoretisch gedeelte volgt een empirisch deel waarin de ontwikkeling van de navigatietechniek in de Republiek wordt beschreven, Waarna in het laatste deel theorie en praktijk aan elkaar worden getoetst. In dit slot zet Davids uiteen welke delen van de navigatietechniek het resultaat waren van wetenschapsbeoefening, hoe de verwerking van wetenschappelijke kennis verliep en in hoeverre de verwerking verklaart kan worden uit de theorie. Er wordt bij de verwerking van wetenschap door Davids uitgegaan van twee vooronderstellingen: ten eerste dat wetenschappelijke kennis zich niet wezenlijk onderscheidt van andere kennis en ten tweede dat het niet accepteren van kennis in bepaalde gevallen verklaarbaar is door omgevingsfactoren.
Davids komt in zijn dissertatie tot een aantal conclusies die zowel voor de geschiedschrijving meer in het algemeen als in engere zin de geschiedenis van de kartografie van belang zijn. De toepassing van innovaties in de gecompliceerde VOC-organisatie blijkt in de achttiende eeuw vlot te verlopen dankzij de vrijheid van handelen van een kleine groep specialisten: de examinatoren der stuurlieden. Juist de institutionalisering van organisaties als de VOC bevorderde de opkomst van de wetenschap in plaats van andersom. Daarnaast wijst Davids op de verbinding tussen wetenschappers en utilitaire handswerkslieden in de eerste decennia van de zeventiende eeuw en de tweede helft van de achttiende eeuw.
Ze worden, in de achttiende/negentiende eeuw, getypeerd als complementaire groepen: de oude elite domineert de politiek, de nieuwe elite levert de technocraten. Voor Davids blijft het de vraag of, en zo ja waarom, er een verwijdering is tussen geleerden en handwerkslieden vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw tot omstreeks 1750.
Davids rekent af met enkele mythes, vooral als het gaat om psychologische verklaringen voor, soms vermeende, op- en neergang in de scheep- en welvaart. Zo hecht hij niet aan het beeld van de traditioneel ingestelde zeeman of de lethargische regent van de achttiende eeuw, en kijkt liever nauwkeurig naar 'omstandigheden' alvorens de 'mentaliteit' als verklaring op te voeren.
Wat Davids biedt is een genuanceerd beeld met evenwichtig aandacht voor zowel de zeventiende als de achttiende eeuw. Zijn conclusies passen in een bredere stroming waarin meer aandacht gericht is op continuïteit en de achttiende eeuw onderwerp is geworden van (bronnen)studie. In de achttiende eeuw plaatst hij, in navolging van Frijhoff en Lintsen, de opkomst van een nieuwe groep intellectuelen, de technocraten. Zijn beeld sluit aan bij eigen onderzoek met betrekking tot landmeters en vesting- en waterbouwkundigen (het verwonderde mij dat Davids mannen als Stampioen, Van Schooten en Marolais in relatie tot de zeevaartkunde behandelt zonder te verwijzen naar hun relaties met de landmeetkunde en bijvoorbeeld de Duytsche Mathematique bij de Universiteit van Leiden; toch van belang in verband met een onderzoek dat wetenschap en praktijk tot onderwerp heeft en bovendien zijn betoog ondersteunt).
Hoewel met enige reserve, ziet Davids een breuk tussen praktijkmensen en wetenschappers tussen ca. 1630 en 1750. Als die breuk er geweest is dan lijkt die gezien de voorhanden gegevens voorlopig meer op een kneuzing. Davids zelf wijst anno 1689 op de wetenschappelijke waardering voor de mathematicus Abraham de Graaff (blz. 272). De opleiding voor praktijkmensen bij de Leidse Universiteit werd slechts tussen 1681 en 1692 onderbroken. Van der Ven (*Aan de wieg van Rijkswaterstaat*) beschrijft hoe in 1686 Christiaen Huygens en de artillerist Willem Meester gezamenlijk de situatie van de bovenrivie-

ren onderzoeken, en als zo'n veertig jaar later werken aan de Nieuwe Merwede uitgevoerd moeten worden, zien we de Leidse professoren Wittichius en 's-Gravesande samenwerken met de landmeters Cruquius en Velsen. In Friesland tenslotte combineerde Willem Loré het ambt van landschapslandmeter (1706-1744) en buitengewoon hoogleraar in de mathematiek te Franeker (vanaf 1707 les gevend aldaar, aanstelling in 1743).

Ongeveer dertig bladzijden in het boek zijn gewijd aan de kartografische hulpmiddelen als zodanig. Om de rol van de paskaarten in de zeevaart te begrijpen is het werk een onmisbaar 'achterdoek'. Hun verschillende functies in kust- en oceaanvaart wordt erdoor verduidelijkt. Enkele conclusies kunnen dit illustreren; 'Vóór 1650 (waren) de meesten van de schippers en stuurlieden die in de wateren rond Europa voeren, niet in het bezit. . . van een paskaart', 'ondanks het groeiend aanbod van zeeboeken en losse paskaarten bleef bij de vaart in Europa het oudste hulpmiddel, de leeskaart, gewoon in gebruik', en, zo gaat Davids voort, hetzelfde gold in de West en de Oost met de werken van Van Linschoten, De Laet en Dirk Ruyters.

Als ik Davids goed begrijp, moeten we ook enige voorzichtigheid betrachten wat betreft de vigerende mening dat de Nederlandse zeekaarten in de zeventiende eeuw kwalitatief beter waren dan die van de achttiende eeuw (blz. 223-224). Van belang bij het vormen van een opinie is dat tot omstreeks 1770, wanneer exacte lengtebepaling mogelijk wordt, elke zeekaart tot op zekere hoogte goed en slecht tegelijk is. Davids citeert de Rotterdamse mathematicus Dirk Kruik (1737) die de (wassende) kaart een 'figuurlijk daghregister' noemt, dus een aanschouwelijk en daardoor beter te begrijpen voorstelling van het vaargebied en niet zozeer een middel voor preciese registratie of berekening.

Het zijn slechts enkele grepen uit een fraai verzorgd werk (gedrukt op nogal dik papier) dat mede door de bijlagen met examinateurs van de VOC, de WIC, de Admiraliteiten etc., de uitgebreide bibliografie en de indices van blijvende waarde is.

Kees Zandvliet

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Inzendingen voor deze rubriek aan: drs. J.W.H. Werner, Universiteitsbibliotheek, Postbus 19185 1000 GD Amsterdam.

AUGUSTYN, B.
Zestiende-eeuwse polderkaarten: spiegel der eigentijdse landmeetkundige verworvenheden of uiting van traditionalisme? / B. Augustijn. -- In: *Archief en bibliotheekwezen in België* 31 (1986), p. 75-104.

BURG, V.A.M. van der
Cornelis Anthonisz. van Hoornhove (Hornhovius): pastoor en predikant te Zeist alsmede kartograaf in 1599. -- In: *Maandblad Oud-Utrecht* 61/3 (maart 1988), p. 42-43.

ELHORST, K.L.H.E.
Een simpel burger en stuurman. -- In: *Mens & wetenschap* (voorheen Aarde & kosmos) 14 (1987) 7, p. 776-779. -- Artikel over Lucas Jansz. Waghenaer, geschreven o.m. op basis van een interview met Prof. dr. ir. C. Koeman.

JANSSENS, L.
De Limburgse gemeenten: Repertorium van prekadastrale handschriftelijke kaarten en plattegronden, bewaard op het Algemeen Rijksarchief te Brussel: 1. Turnhout / L. Janssens. -- 1987.

KOEMAN, Cornelis
The Dutch West India Company and the charting of the coasts of the Americas / Cornelis Koeman. -- In: *Vice Almirante A. Teixeira da Mota: In memoriam; volume I.* (Lisboa: Academia de Marinha; Instituto de investigaçao cientifica tropical, 1987), p. 305-317.

LANGE, K.W.E. de
De weg van het water: een vergelijking van de weergave van de loop van enkele beekjes in het kaartbeeld van Midden-Limburg van voor 1800 / K.W.E. de Lange. -- Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, 1987. -- 30 p., m. kaartbijl. -- Werkstuk historische kartografie.

SCHILDER, Günter
The so-called 'Atlas Amsterdam' by Isaac de Graaf of about 1700: a remarkable cartographic document of the Dutch East India Company / Günter Schilder. -- In: *Vice-Almirante A. Teixeira da Mota: In memoriam; volume I.* (Lisboa: Academia de Marinha; Instituto de investigaçao cientifica tropical, 1987), p. 133-154.

SOMSEN, G.A.J.
Dijken in de Dollard: een methodologisch onderzoek naar het gebruik van kaarten in de historische geografie / G.A.J. Somsen. -- Amsterdam, 1988. 169 p. + appendix 77 p. -- Doctoraal scriptie historische geografie, I.S.G. Amsterdam.

Ontvangen publikaties buitenland

DREYER-EIMBCKE, Oswald
Island, Grönland und das nordliche Eismeer im Bild der Kartographie seit dem 10. Jahrhundert / Oswald Dreyer-Eimbcke; im Auftrag des Vorstandes herausgegeben von Gerhard Oberbeck; Schriftleitung Norbert Nagel. -- Hamburg; Wiesbaden: Geographische Gesellschaft Hamburg; Franz Steiner Verlag, 1987. -- II + 170 p., ill. in kl. en z/w. -- (Mitteilungen der Geographische Gesellschaft in Hamburg; 77). -- ISBN 3-515-05102-3. -- DM 65.—.

HAVERSATH, Johann-Bernhard
Passau und das Land der Abtei in historischen Karten und Plänen: eine annotierte Zusammenstellung / Johann-Bernhard Haversath und Ernst Struck. -- Passau: Passavia Universitätsverlag, 1986. XVII + 146 p., 30 ill. in kl. en z/w. -- (Passauer Schriften zur Geographie; 3). -- ISBN 3-922016-67-7. -- Bibliografie van kaarten betreffende het voornoemde gebied, samengesteld in het kader van het onderzoeksprojekt 'Die Besiedlung des Passauer Abteilands' aan de Universität Passau. De kaarten werden aangetroffen in openbare archieven en bibliotheken in Beieren. Om als bron te dienen voor verder historisch (-geografisch) onderzoek van dit gebied zijn de kaarttitels niet alleen technisch (schaal, afmetingen, techniek etc.) maar ook inhoudelijk (wat voor landschappelijke elementen treffen we op de kaart aan?) geannoteerd.

S. Emmering

Antiquarian Bookseller and Printdealer

N. Z. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West Indiana

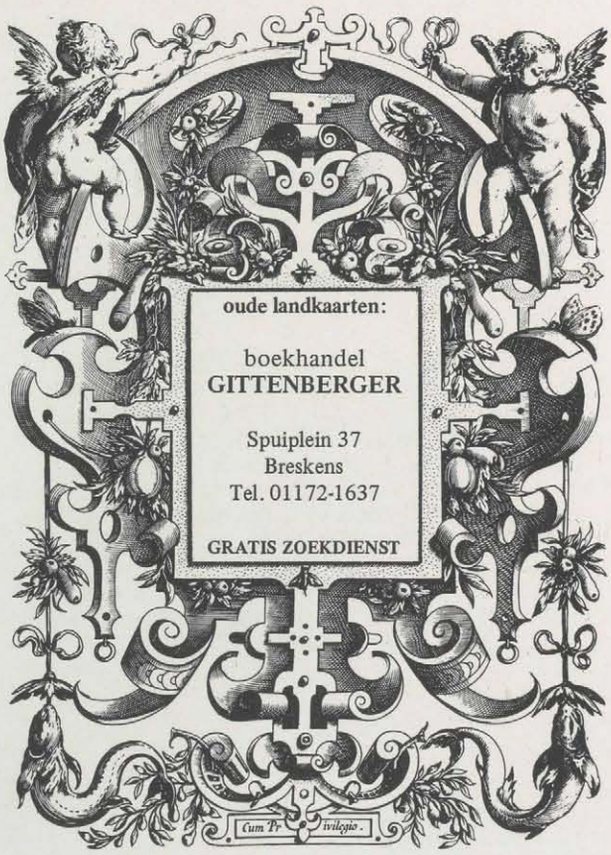

Günter SCHILDER - *Australia Unveiled.* The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia. Amsterdam, 1975. 2 delen in 1. 25 x.17½ cm. (XII), 424 pp. 44 platen, 61 afbeeldingen in de text, en 88 kaarten. Linnen.
ISBN 90 221 9997 5 Dfl. 170,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1624 by Willem Jansz. Blaeu and Jodocus Hondius. Amsterdam, 1977. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 244 x 165 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
ISBN 90 6072 118 7 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1669 by Jodocus Hondius the Elder and Nicolaas Visscher. Amsterdam, 1978. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 246 x 167 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
ISBN 90 6072 119 5 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - James WELU - The World Map of ca. 1610 by Petrus Kaerius (Pieter van den Keere). Amsterdam, 1980. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 10 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 197 x 126 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder en J. Welu.
ISBN 90 6072 120 9 Dfl. 145,—

Günter SCHILDER - Three World Maps by Nicolaes van Wassenaer and François van den Hoeye of 1661, Willem Ianszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650. Amsterdam, 1982. 44 x 55 cm. Eén op één facsimiles bestaande uit gezamenlijk 14 bladen, welke drie grote wandkaarten vormen. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
ISBN 90 6072 121 7 Dfl. 165,—

Alle prijzen excl. 6% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 489
1017 DM Amsterdam
Tel.: (020) - 22 22 55.

Geschiedenis van de kartografie van Nederland

Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden

Dit boek behandelt de geschiedenis van de kartografie van Nederland vanaf de Middeleeuwen tot het midden van deze eeuw. Prof. Dr. Ir. C. Koeman, oud-hoogleraar in de kartografie aan het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht, maakt in dit standaardwerk gebruik van de colleges geschiedenis van de kartografie van Nederland die hij van 1957 - 1981 heeft gegeven.

Omvang 302 pagina's, 106 illustraties, waarvan 20 in kleur, gedrukt op 115 grams houtvrij mat papier, gebonden in linnen band met stofomslag in 4 kleuren.

Prijs *f* 125,—

een uitgave van

Canaletto - Alphen aan den Rijn
Postbus 68 - Tel. 01720 - 7 55 23

MERCATOR
Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

Decoratieve grafiek
Prentenrestauratie (25 jaar ervaring)
Inlijsten.

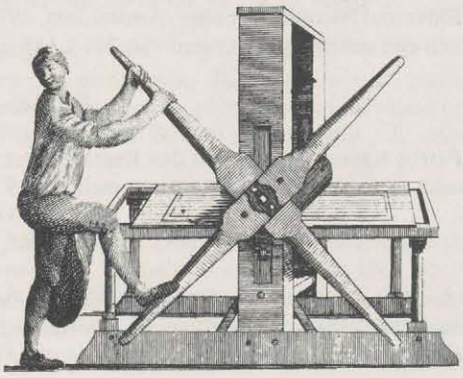

Hanneke Winnubst
Tuinstraat 169
1015 PB Amsterdam
tel. 020-851689

THE MAP COLLECTOR

The World's leading journal for lovers of early maps

★ Original articles by leading researchers
★ News of people and events in the map world
★ Current catalogue and publication listings
★ Book Reviews
★ Letters from all parts of the globe
★ Auction prices
★ Classified Advertisements

and much more . . .

Secure your copy now. Write to:
MAP COLLECTOR PUBLICATIONS (1982) Ltd.
48 High Street, Tring, Herts. HP23 5AE, England.
Telephone: (044 282) 4977.

UK subscription £23 All other countries £26
Published Quarterly

Editor: Valerie G. Scott *Associate Editor:* Helen M. Wallis